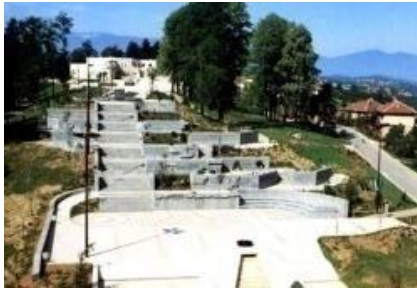

WWII-MONUMENTSEE

ASSESSMENT OF POST-WORLD WAR II MONUMENTS IN SOUTH EAST EUROPE IN ORDER
TO DEVELOP A NEW REGIONAL TOURISM PRODUCT/ CULTURAL ROUTE

Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi

“Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” realizovana je u okviru projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

“WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta” koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijedenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta “WWII-MONUMENTSEE – Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta”.

Urednici/izdavači:

EXPEDITIO

Autor “Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”:

Fondacija Kulturno naslijeđe bez granica - CHwB, Boris Trapara

Sarajevo, maj 2019.

*Provided by the RCC Tourism Development and
Promotion Project's Grant Programme*

*The Project is funded
by the European Union*

Sadržaj

Uvod.....	1
Sažetak	5
Opis stanja spomenika.....	7
Lista spomenika.....	20
Opis potencijalnih ruta	31
Primjeri detaljne analize odabranih spomenika.....	38
Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu	39

WWII-MONUMENTSEE

ASSESSMENT OF POST-WORLD WAR II MONUMENTS IN SOUTH EAST EUROPE IN ORDER
TO DEVELOP A NEW REGIONAL TOURISM PRODUCT/ CULTURAL ROUTE

Uvod

Projekat “WWII-MONUMENTSEE - Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi kako bi se razvio novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta” (u daljem tekstu WWII-MONUMENTSEE) koji je sproveo EXPEDITIO finansiran je sredstvima obezbijedenim kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council - RCC). Ovaj projekat Savjeta za regionalnu saradnju finansira Evropska unija, a sprovodi se u nastojanju da doprinese rastu i konkurentnosti šest ekonomija Zapadnog Balkana pomažući razvoj i promociju zajedničke regionalne kulturne i avanturističke ponude u turizmu. Ova procjena je jedan od rezultata projekta WWII-MONUMENTSEE.

Projekat WWII-MONUMENTSEE je implementiran u periodu novembar 2018. – jun 2019.

Područje sprovođenja projekta: Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo*, Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija.

Spomenici posvećeni II svjetskom ratu na području jugoistočne Evrope predstavljaju značajan potencijal za razvoj regionalne kulturne turističke rute. Ovi spomenici, koji su u velikom broju nastali u periodu nakon II svjetskog rata na cijeloj teritoriji bivše Jugoslavije i Albanije su prije svega memorijali antifašističke borbe, ali i mnogo više od toga, a mnogi od njih imaju i izuzetnu umjetničku vrijednost. Nakon promjena koje su se desile 90-ih godina XX vijeka na području jugoistočne Evrope dolazi do zanemarivanja ovih spomenika što je dovelo do njihove zapuštenosti usljed prestanka njihovog održavanja, a u nekim slučajevima i do njihove devastacije ili potpunog uništavanja. Ponovno interesovanje za ove spomenike počinje se javljati u drugoj polovini prve decenije XXI vijeka, od 2006, kako kod stranih umjetnika i istraživača tako i onih sa prostora jugoistočne Evrope. Takođe značaj spomenika posvećenih II svjetskom ratu je počeo ponovo da se otkriva i u svijetlu turizma. Međutim, sve ove inicijative i aktivnosti su sporadične, češće dolaze sa strane, a ne iz zemalja u kojima se nalaze, i nijesu sinhronizovane, tako da ne postoji jedinstven turistički proizvod, ni u okviru zemalja pojedinačno, ni u okviru regiona jugoistočne Evrope. Takođe, ne postoje informacije o ovim spomenicima objedinjene na jednom mjestu, ni detaljna analiza njihovih vrijednosti, stanja, kao i potencijala za razvoj turističkih ruta.

Specifični cilj projekta WWII-MONUMENTSEE je sprovedena početna faza u razvoju novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na području jugoistočne Evrope, kroz izradu procjene. **Opšti ciljevi** projekta su: razvijen novi regionalni turistički proizvod/ kulturna ruta – spomenici posvećeni II svjetskom ratu – na

* Ova oznaka ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom 1244/1999 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o proglašenju nezavisnosti Kosova

području jugoistočne Evrope; unapređenje (zapošljavanja i održivosti) regionalnog turizma na području jugoistočne Evrope, kroz razvoj novog turističkog proizvoda/ kulturne rute; doprinos ekonomskom rastu regiona jugoistočne Evrope kroz jačanje regionalnog turizma i kulturnih ruta.

Aktivnosti koje su realizovane tokom projekta WWII-MONUMENTSEE obuhvatile su slijedeće: formiranje regionalnog ekspertskeg tima i definisanje koncepta i metodologije rada; istraživanje i prikupljanje podataka u 6 ekonomija jugoistočne Evrope i izrada 6 pojedinačnih “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” od strane odabranih istraživača; organizovanje regionalne ekspertske radionice; izrada regionalne “Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” i distribucija rezultata projekta svim zainteresovanim stranama.

Izrada **6 pojedinačnih “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”** je obuhvatila slijedeće aktivnosti i segmente:

- **Pregled generalnog stanja spomeničkog nasljeđa WWII** koji je trebao da da opštu sliku o tretmanu ovog segmenta kulturne baštine u 6 ekonomija, uključujući: zakonski okvir koji reguliše zaštitu, upravljanje i održavanje spomenika WWII; institucije/ključne aktere odgovorne za zaštitu, upravljanje, održavanje, promociju spomenika WWII; zvaničan spisak / baza podataka spomenika WWII; dosadašnje inicijative (umjetnički projekti, istraživanja, promocija, aktivizam...); pregled zainteresovanih strana / stejkholdera i generalni osvrt na ukupno stanje spomenika WWII: zaštitu, održavanje, korišćenje, upravljanje i turističku valorizaciju.
- **Analiza proširene liste spomenika** urađena je na osnovu zvaničnih spisakova zaštićenih spomenika WWII u pojedinim ekonomijama kao i na osnovu List of Proposed Sites for WWII Monument Route koja je dostavljena od strane Regional Cooperation Council, a koja je obuhvatala već odabranih 40 spomenika koje je

svakako trebalo uključiti.¹ Analiza spomenika je vršena na osnovu dogovorenih kriterijuma².

- **Predlog potencijalnih ruta** za svaku ekonomiju dat je na osnovu šire liste spomenika. Prepoznate su mogućnosti za različite nivoe ruta: regionalna/e ruta/e, rute u okviru

¹ Spisak koji je dostavljen od RCC je obuhvatao 40 spomenika:

- *Albania*: Shkodër, Kamëz, Mother Albania (Tirana), Pezë e Vogël, Bërzhitë, Elbasan, Pishkash
- *Bosnia-Herzegovina*: Vraca Memorial Park (Sarajevo), Vogošća Monument, Battle of Neretva Memorial Museum (Jablanica), Mostar Partisan Cemetery, Sutjeska Monument (Tjentište), Zenica, Novi Travnik, Jajce, Sanski Most, Kozara (near Prijedor), Banja Luka
- *Kosovo**: Prishtinë/Prishtina (city centre), Brezovicë/Brezovica Monument, Mitrovicë North/Mitrovica, Partisan Martyrs Cemetery, Matićani Hill, Prishtina
- *Montenegro*: Dola Memorial Site, Nikšić Monument, Barutana Memorial (Podgorica), Kolašin Memorial Museum, Berane Monument
- *Serbia*: Jewish Cemetery (Belgrade), Memorial Park Jajinci, Kosmaj Monument, Čačak Memorial Site, Kadinjača Monument Site (near Užice), Bujanj Memorial Park (Niš), Šumarice Memorial Park (Kragujevac), Monument to the Revolution (Leskovac)
- *Republic of North Macedonia*: Skopje Earthquake Monument, Kičevo Ossuary, Makedonium (Krushevo), Prilep Monument, Veles Ossuary

² Kriterijumi su bili slijedeći:

- **VISUAL AND AESTHETIC QUALITIES**: Abstract form; Forms that defies the convention of traditional monuments; Forms which hides deep symbolic and/or universal meaning behind its abstract shape; Created by famous, well-known or widely accomplished artists from the era
- **HISTORICAL & CULTURAL SIGNIFICANCE**: Tell universal histories of overcoming adversity and enemy defeat; Focus of human-level/civilian victory or tragedy; Relate compelling histories that are little known outside the region
- **NATURAL BEAUTY**: Favor monument sites located in remarkable natural sceneries; Favor monument sites in close proximity to national parks, scenic rivers, etc.; Favor monument sites in serene locations away from other touristic crowds
- **TOURISM**: Promoting Tourism in Under-served Areas
- **CONDITION**: In areas free of political/religious/ethnic tensions or violence; In areas not affected by landmines or other dangerous devices; Relatively intact and not dangerous or risky to traverse; Existing in a reasonable state of order and maintenance; Not excessively defaced or vandalized
- **ACCESSIBILITY**: Within a reasonable proximity to well traveled & maintained roads and highways, Within a reasonable proximity to touristic services (lodging, food, fuel, etc); Reasonable to locate by tourists unfamiliar with the area; Fully accessible for majority of the year, except in cases of extreme weather conditions

zemalja, lokalne rute. Takođe sagledane su različite teme, među kojima: umjetnička vrijednost, autor(i), poznate ličnosti, veličina, filming, mountaineering, antifašizam i dr. Osim toga, sagledane su i mogućnosti za uključivanje spomenika u već postojeće rute ili u turističku ponudu okruženja.

- **Detaljna analiza odabranih spomenika** urađena je na osnovu sprovedenih analiza za po 10-12 spomenika u svakoj ekonomiji, koji su se nalazili na Listi dostavljenoj od RCC-a kao i na proširenoj listi spomenika po izboru istraživača. Detaljna analiza je urađena na osnovu formulara koji je definisan od strane regionalnog ekspertskog tima.
- **Spisak literature i aneksi** su dati uz svaku procjenu, a uključuju između ostalog: zvaničan spisak zaštićenih spomenika WWII; spisak zainteresovanih strana / stejkholdera; dodatni materijal značajan za pregled generalnog stanja spomeničkog naslijeđa WWII

Na osnovu individualnih Procjena u 6 ekonomija urađena je **zajednička, regionalna “Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u jugoistočnoj Evropi za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi”**.

“Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi” je jedna od 6 individualnih procjena sprovedenih u okviru projekta. Autorka ove Procjene je Boris Trapara iz Fondacije Kulturno naslijeđe bez granica – CHwB.

U dokumentu je dat **izvod iz Procjene spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini**, koji obuhvata ključne podatke, analize i predloge, dok je cjelokupan materijal sa svom pratećom dokumentacijom predat RRC-u.

Sažetak

Istraživanje memorijalne i muzejske baštine posvećene Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini u okviru projekta WWII MonumentSEE, Assessment of post-World War II monuments in South East Europe in order to develop a new regional tourism product/ cultural route je vršeno u februaru, martu, aprilu i maju 2019. godine na više od 20 lokaliteta spomenika posvećenih NOB-u, muzejima, bibliotekama i na internet portalima i stranicama vladinih i nevladinih institucija koje tretiraju spomenike posvećene Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini i regionu.

Spomenici i muzeji posvećeni NOB-u u Bosni i Hercegovini koji su detaljno istraženi su: Spomen-park Vraca u Sarajevu, Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu u Vogošći kod Sarajeva, Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi u Jablanici, Partizansko spomen-groblje u Mostaru, Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu, Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice, Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama u Novom Travniku, Dom AVNOJ-a u Jajcu, Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu, Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari), Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima u Banjoj Luci, Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice u Bihaću, Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču, Spomenik na Makljenu, te više manjih spomenika posvećenih NOB-u u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci . Od 14 spomenika koji su detaljno istraženi, samo njih 7 je zaštićeno kao nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine.

Od više od 800 nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini, samo 24 spomenika su direktno ili indirektno vezani za period NOB-a. Paradoksalno, pravni status zaštite ne utiče direktno na fizičko stanje očuvanosti, što su pokazali spomenici koji nisu zaštićeni od strane države (spomenik na Tjentištu), a nalaze se u dobrom fizičkom stanju očuvanosti, kao i oni spomenici koji su zaštićeni od strane države (spomenik na Makljenu), a nalaze se u lošem fizičkom stanju očuvanosti, ili su potpuno uništeni.

Istraživanje je pored mapiranja i obilaska spomenika, pored detaljnih podataka o autorima, izgradnji, godinama i osnovnih istorijskih činjenica, te kreiranja baze podataka (foto i tekstualne dokumentacije) pokazalo i trenutno stanje očuvanosti spomenika i muzeja posvećenih NOB-u u Bosni i Hercegovini koje se razlikuje od mikrolokacije spomenika, preko njegove uključenosti u postojeću turističku ponudu i infrastrukturu, pa sve do političkih i istorijskih razloga i prilika. Istraživanje je pružilo direktni uvid u trenutno stanje spomenika i muzeja posvećenih NOB-u u Bosni i Hercegovini iz više različitih aspekata: održavanja, zaštite, fizičke očuvanosti, korištenja, organizacije i upravljanja, turističke ponude, značaja za užu i širu zajednicu, itd.

Zajednički kriteriji korišteni za ocjenu trenutnog stanja spomenika pokazali su da se u najboljem fizičkom stanju očuvanosti nalaze spomenici koji su u sklopu nacionalnih parkova Sutjeska (spomenik na Tjentištu) i Kozara (spomenik na Mrakovici.) U najlošijem fizičkom stanju očuvanosti su spomenici na Makljenu i Grmeču. Svi ostali spomenici se nalaze u manje, ili više dobrom stanju očuvanosti što zavisi od lokalne zajednice, odnosno opštine na čijem teritoriju se nalaze. Sa izuzetkom spomenika koji se nalaze u sklopu nacionalnih parkova u BiH,

muzeja u Jajcu i Jablanici, te spomenika u Mostaru, spomenika na Banj brdu kod Banje Luke i spomenika na Vracama kod Sarajeva, spomenici NOB-a se rijetko koriste kao mjesta komemoracija, umjetničkih i kulturnih događaja, turističkih posjeta, ili drugih aktivnosti.

Cilj istraživanja je bio kreiranje turističkih ruta različite tematike sa zajedničkom poveznicom, a to je NOB na prostoru republika bivše Jugoslavije. Predložene turističke rute su izabrane na osnovu zajedničkih faktora za određene spomenike kao što su isti autor, isti status spomenika, ista vrsta kompleksa, isti cilj izgradnje/ posvećenost određenoj osobi ili događaju, mogućnosti za sportske, rekreativne i kulturno-zabavne aktivnosti, i sl. Predložene turističke rute su opisane kroz tabele, kroz tekst, kroz fotografije, kroz izvještaje i kroz mape.

Istraživanje koje je uključilo posjete lokalitetima najvažnijih spomenika NOB-a u Bosni i Hercegovini, njihovo fotografisanje, intervju sa ključnim pojedincima zaduženim za spomenike NOB-a i kreiranje tabela i opisa prema prethodno utvrđenom kriteriju za sve spomenike pokazalo je da su gotovo svi spomenici lako dostupni i sigurni za posjetu, da se nalaze na udaljenim, ali lokacijama u blizini glavnih putnih komunikacija, kao i da postoji veliki potencijal za razvoj turističkih ruta i uopšte uključivanja ovih lokaliteta u turističku ponudu za koju najveći interes vlada od strane stranih gostiju i turista, ali sve više taj interes dolazi i iz Bosne i Hercegovine, te zemalja okruženja.

Opis stanja spomenika

Opis generalnog stanja spomenika, muzeja i drugih lokacija posvećenih Narodno-oslobodilačkoj borbi koji se nalaze u Bosni i Hercegovini rezultat je dvomjesečnog istraživanja koje je uključilo obilazak više od petnaest lokacija, razgovore sa odgovornim osobama iz relevantnih institucija, istraživanje dostupne literature u Historijskom muzeju BiH u Sarajevu, istraživanje dostupne literature u više biblioteka u Bosni i Hercegovini i web istraživanje dostupnog materijala Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, turističkih organizacija entiteta, gradova i kantona u Bosni i Hercegovini i svih drugih relevantnih institucija i organizacija iz vladinog i nevladinog sektora.

Broj spomenika, spomen-parkova, spomen-ploča, spomen-muzeja, spomen-zgrada, spomen-grobalja i različitih obilježenih lokacija posvećenih Narodno-oslobodilačkoj borbi iz perioda Jugoslavije u Bosni i Hercegovini se broji u stotinama. Prema podacima vladinih institucija, ovaj broj u Bosni i Hercegovini raste do 2000, iako zvanični spisak ne postoji. Stanje očuvanosti spomenika NOB-a u Bosni i Hercegovini zavisi od više faktora, kao što su lokacija spomenika, veličina i značaj spomenika, dostupnost spomenika, uključenost spomenika u turističku ponudu, odnos vjerskih zajednica prema spomeniku, odnos aktuelnih lokalnih politika prema spomeniku, interesi različitih nivoa vlasti u odnosu na spomenik, odnos lokalne zajednice prema spomeniku, odnos nevladinog sektora prema spomeniku, pa sve do odnosa pojedinaca prema spomeniku, ali i mnogo šire od ovoga. U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstvena institucija ni vladinog sektora, niti organizacija nevladinog sektora koja brine o svim spomenicima posvećenim NOB-u. Iz tog razloga tretman koji spomenici NOB-a u Bosni i Hercegovini uživaju se razlikuje od slučaja do slučaja i nezahvalno je dati objektivnu procjenu o njihovom trenutnom stanju očuvanosti. Procjene, mišljenja i zaključci o opštem stanju spomenika posvećenim NOB-u u Bosni i Hercegovini u ovom tekstu dati su na osnovu opšteg stanja detaljno istraženih 14 spomenika i djelomično istraženih 11 spomenika (ukupno 25 spomenika) čiji nazivi sa lokacijama, imenima arhitekata/dizajnera i kratkim opisima su dati u prilogu ovog teksta (02-Expanded list of monuments.) Detaljno istraženi spomenici na osnovu čijeg trenutnog stanja očuvanosti su izložene pocjene, mišljenja i zaključci u ovom tekstu su: Spomen-park Vraca (Sarajevo), Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu (Vogošća, Sarajevo), Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi (Jablanica), Partizansko spomen-groblje (Mostar), Memorijalni kompleks "Dolina heroja" (Tjentište, Foča), Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice (Zenica), Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama (Novi Travnik), Muzej posvećen Drugom zasjedanju AVNOJ-a (Jajce), Memorijalni kompleks Šušnjar (Sanski Most), Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozara, Prijedor), Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima (Banj brdo, Banja Luka), Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice (Bihać), Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenu (Makljen, Prozor-Rama) i Memorijalni kompleks Korčanica (Grmeč.)

U Bosni i Hercegovini postoji više različitih zakona na više nivoa vlasti (kantonalni, federalni, republički, državni) koji se bave kulturno-istorijskim naslijeđem i koji nisu međusobno usklađeni. Na državnom nivou ne postoji jedinstven zakon o kulturno-istorijskom i prirodnom naslijeđu u Bosni i Hercegovini. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnog, istorijskog i prirodnog

naslijeđa iz 1985., dopunjen 1987., 1993. i 1994., primjenjuje se u Federaciji Bosne i Hercegovine i provodi u kantonima koji nemaju svoje zakone. Zakon o kulturnim dobrima Republike Srpske iz 1995. godine i Zakon o izmjenama i dopunama zakona o kulturnim dobrima iz 2008. godine, reguliše sistem zaštite, režim vlasništva, korištenje kulturnih dobara i utvrđuje uslove za rad službi zaštite u Republici Srpskoj.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je najviša državna institucija (prvi, najviši stepen zaštite) zadužena za pravnu zaštitu spomenika (urbanističkih, arhitektonskih, arheoloških i dr. cjelina, pojedinačnih objekata, umjetničkih zbirki slika i skulptura, knjig i sl.) u Bosni i Hercegovini. Komisija je ovlaštena za međunarodne aktivnosti u pitanju zaštite istorijskog i kulturnog naslijeđa. Komisija je na osnovu prethodno utvrđenih kriterija donijela odluke o proglašenju preko 800 dobara nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine koji uživaju jednak tretman pravne zaštite, a njihova fizička zaštita i tretman je u nadležnosti entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske) i razlikuje se od slučaja do slučaja. Odluka Komisije poništava sve prethodne odluke i smatra se najvišim pravnim stepenom zaštite spomeničkog dobra u Bosni i Hercegovini. Odluka Komisij za određeno dobro stavlja van snage sve provedbene i razvojne prostorno-planske akte koji su suprotnosti sa odredbama te odluke. Prema članu V stav 4. Aneksa 8. Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Komisije su konačne. Na stranici Komisije (www.kons.gov.ba) postoji lista svih nacionalnih spomenika, kao i privremena lista spomenika koji do rješavanja statusa uživaju ista prava kao i nacionalni spomenici. Na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine trenutno se nalaze 24 grupe spomenika (Grupa spomenika posvećenih Igmanskom maršu), spomenika, arhivske zbirke, muzeja, kulturna pejzaža, ili druge lokacije posvećene ili vezane direktno za period NOB-a u Bosni i Hercegovini. Lista zaštićenih spomenika NOB-a je u prilogu ovog teksta (02-List of protected monuments.) Od 14 spomenika koje tretira ovo istraživanje na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine nalaze se sljedeći spomenici: Dom AVNOJ-a u Jajcu sa pokretnom imovinom, Parna lokomotiva, dio postavke Muzeja II zasjedanja AVNOJ-a, Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Memorijalni kompleks Šušnjar, Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Spomen-park Vraca, Spomenik na Makljenu i Spomenik na Šehitlucima (zvanični nazivi spomenika i spomeničkih cjelina su navedeni prema stranici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.) To je ukupno sedam nacionalnih spomenika, odnosno osam (Parna lokomotiva je dio postavke Muzeja II zasjedanja AVNOJ-a.) U prilogu ovog teksta nalazi se lista nacionalnih spomenika koji su posvećeni NOB-u, ili su vezani za period NOB-a. Ti spomenici su podijeljeni u grupe: pokretno dobro, istorijski spomenik, istorijsko područje i kulturni pejzaž (ukupno 24.)

Drugi stepen zaštite čine Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske, Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine i Komisija za očuvanje naslijeđa Odjela za obrazovanje i Odjela za prostorno planiranje i imovinsko- pravne poslove (za Brčko Distrikt.) Republički zavod i federalni zavod na svojim stranicama promovišu aktivnosti na polju zaštine nacionalnih spomenika, ali oni ne donose odluke o proglašenju određenih dobara nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine. Republički i Federalni zavod učestvuju u zaštiti i onih spomenika koji nisu nacionalni spomenici, ali se često

nalaze na Privremenoj listi Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, ili je njihovo statusno pitanje u procesu rješavanja i vodi ka listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Treći stepen zaštite čine kantonalni zavodi u Federaciji Bosne i Hercegovine koji preuzimaju dio obaveza i aktivnosti zaštite nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine preko Federalnog zavoda i/ili od Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. U Federaciji Bosne i Hercegovine, ustanovljeni su kantonalni zavodi u Sarajevu, Tuzli, Bihaću, Bugojnu i Mostaru.

Aktivnosti na polju promocije u kontekstu turizma, politike i istorije arhitekture, aktivnosti na polju zaštite i očuvanja u kontekstu pravne zaštite i fizičke zaštite (čišćenja, konzerviranja, i sl.), aktivnosti organizacije različitih zabavnih, kulturnih, umjetničkih, vjerskih i drugih sadržaja i programa na mjestima ili u vezi sa spomenicima i spomeničkim kompleksima posvećenih NOB-u u Bosni i Hercegovini su sporadične, često neusaglašene i dolaze gotovo naizmjenično od nevladinog sektora, često nižih nivoa vladinog sektora, turističkih organizacija (javnih i privatnih), vjerskih zajednica, SABNOR-a BiH, SUBNOR-a RS, NP Kozara, NP Sutjeska, NK ICOMOS BH, više muzeja (Sarajevo, Jajce, Jablanica, Drvar...) i brojnih pojedinaca. Interesovanje o spomenicima posvećenim NOB-u dolazi i van granica Bosne i Hercegovine i uopšte Balkana, a posebno se ističu dvije značajne aktivnosti. Prva je Izložba Pod nazivom "Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980" koja je bila otvorena 15. maja u njujorškom Muzeju MoMA i koja je pored različitih oblika urbanističkog, arhitektonskog i izajnerskog djelovanja u Jugoslaviji prezentovala i određene spomenike NOB-a ("Dolina heroja" Tjentište), a drugi je web stranica i knjiga "Spomenik database" (www.spomenikdatabase.org) koji predstavljaju najopširniji izvor podataka na internetu o spomenicima NOB-a na prostoru bivše Jugoslavije. Zadnjih godina organizovano je i nekoliko izložbi, predavanja i aktivnosti manjih razmjera na promociji i očuvanju, a koje nisu bile međusobno povezane, ali su se ticale spomenika NOB-a. O trenutnom stanju očuvanosti spomenika NOB-a koji su nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine najopširnije govore odluke Komisije za nacionalne spomenike BiH.

SUBNOR Kantona Sarajevo podnio je, dana 24. juna 2004. godine, peticiju za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V stava 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Graditeljska cjelina, Spomen-park Vraca proglašen je 5. maja 2005. godine za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti graditeljske cjeline, Komisija u odluci o proglašenju dobra Spomen-parka Vraca nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) govori o trenutnom stanju dobra: *"Prostor Spomen-parka je devastiran. Sva oštećenja su nastala u periodu rata 1992-1995. godine i jedno kratko vrijeme nakon njegovog završetka. I pojedinačni elementi kompleksa su devastirani: tvrđava i pojedinačna spomen-obilježja, parkovske površine, platoi, stepeništa i dr. Kameni zidovi tvrđave oko ulaznih vrata su porušeni, a imena poginulih ispisana u atriju tvrđave su skinuta, dok je kompletna izložbena postavka nestala. Uočljiva su i sljedeća oštećenja: kamenih popločanja staza, kamenih obloga zidova, kamenih zidova sa imenima boraca, nedostatak elemenata infrastrukture – osvjetljenje i zaštitne rešetke, i sl."*

Od momenta proglašenja spomen-parka Vraca nacionalnim spomenikom BiH bilo je više aktivnosti na čišćenju i zaštiti lokaliteta. Izlazak na teren 18. marta 2019. godine i fotografisanje spomen-parka pokazali su da se cjelina nalazi u lošem stanju očuvanosti i da se na prostoru parka trenutno vrše radovi na čišćenju i očuvanju parkovskih i graditeljskih elemenata cjeline. Pristupni plato, prostor oko tvrđave i prostor iza tvrđave gdje se nalazi spomenik posvećen Titu je očišćen od kabastog otpada, zelene površine su djelomično uređene, na par mjesta je nagomilan otpad i šut građevinskog materijala, tvrđava je zatvorena kapijom (oba ulaza), oštećeni dijelovi stepeništa su zamijenjeni novim kamenom, dio skulpture „Žena borac“ nedostaje (nasilno uklonjen), ploče sa imenima žrtava su išarane grafitima, dio grafita je uklonjen, dio ploča očišćen. Na spomeniku nije bilo posjetilaca.

Aktivnosti na spašavanju spomen-parka Vraca od 2009. godine, kada je izrađen Projekat sanacije i restauracije Spomen-parka Vraca/ tekućeg održavanja ceremonijalnog platoa, propileja i Spomen- obilježja narodnim herojima – Spomen-kosturnice, provodi Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo u saradnji sa Historijskim muzejem BiH i Udruženjem antifašista i boraca narodnooslobodilačkog rata opštine Novo Sarajevo. Na stranici Kantonalnog zavoda stoji da su investitori ovih radova Federalno ministarstvo kulture i sporta i Opština Novo Sarajevo, kao i: *„Sredinom 2009. godine u Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo završen je Projekat sanacije i restauracije Spomen-parka Vraca / tekućeg održavanjaceremonijalnog platoa, propileja i Spomen- obilježja narodnim herojima (Spomen kosturnice). Radovi predviđeni ovim projektom su realizirani u periodu septembar-oktobar 2010. godine i obuhvatili su: obnovu kamenog popločanja, ugradnju granitnih ploča na platou Spomen-obilježja narodnim herojima, ugradnju nedostajućih granitnih blokova i ploča na obodnim ogradnim zidovima uz stepenište, uređenje stepenaste pozornice na ceremonijalnom platou, čišćenje grafita i drugih nanosa raznih vrsta boja-metodom pjeskarenja, obnovu parkovskih klupa, nužno uređenje zelenila, ugradnju rešetki na kanalima za odvodnju atmosferskih padavina.“* Spomen-park Vraca često posjećuju strani turisti i nalazi se na web stranicama koje promovišu turizam i u turističkim brošurama grada Sarajeva. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Iako se nalazi na uzvišenju van gradskog centra, spomen-park Vraca je lako dostupan i siguran za posjete.

Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu u Vogošći nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Spomenik se nalazi u dobrom fizičkom stanju očuvanosti. Tekuće održavanje spomenika sprovodi opština Vogošća. Izlazak na teren i fotografije od 18. marta 2019. godine pokazuju da se lokacija na kojoj se spomenik nalazi redovno održava (trava je pokošena, nema smeća, a vidljivo je da su grafiti na spomeniku uklonjeni i prekrećeni.) Ovaj spomenik se ne promovise na turističkim web portalima i nije dio turističkih brošura o Sarajevu i njegovoj okolini. Postoji nekoliko manjih pukotina na samom spomeniku, dio detalja izvedenih u staklu na spomeniku je oštećen, ali nema većih konstruktivnih oštećenja. U trenutku posjete spomeniku, na lokalitetu nije bilo posjetilaca. Tokom godine na lokalitetu spomenika se više puta održavaju memorijalna okupljanja kojima se obilježava sjećanje na borce NOR-a iz okoline Vogošće i uopšte sjećanje na NOB-u. Spomenik je lako dostupan i siguran za posjetu iako ne postoje putokazi koji vode do spomenika. Opšte stanje fizičke očuvanosti spomenika je dobro. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema.

Čamil Cero, direktor JU Muzej „Bitka za ranjenike na Neretvi“ iz Jablanice, podnio je dana 6. 1. 2009. godine peticiju za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovu člana V stava 4 Aneksa 8 i člana 35 Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila sprovođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Istorijsko područje, Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi koji se nalazi u Jablanici proglašen je 8. jula 2009. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U vrijeme osnivanja, Muzej je djelovao kao sastavni dio Muzeja Revolucije (Historijski muzej BiH) zajedno sa Spomenikom na Makljestu. Muzej i spomenik na Makljestu otvorio je Josip Broz Tito. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti istorijskog područja, Komisija u odluci o proglašenju dobra Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) govori o trenutnom stanju dobra: *„Objekti i sadržaji Graditeljske cjeline Muzej „Bitka za ranjenike na Neretvi“, u Jablanici očuvali su svoju izvornost u ograničenom obimu, što zavisi od dijela kompleksa. Zgrada Muzeja „Bitka za ranjenike na Neretvi“ nije pretrpjela značajna oštećenja. Ravni krov je dotrajavao, te ga je potrebno sanirati. Ostali dijelovi objekta su u relativno dobrom stanju, s obzirom na njegovo ograničeno korišćenje i osiromašenu muzejsku postavku. Manifestacioni prostor i zorište su u dobrom stanju, s tim da se ograničeno koriste za svoju izvornu namjenu. Ostaci Spomen-mosta na obalama: ležište mosta na desnoj obali i ostaci mosta na lijevoj obali su u dobrom stanju. Horizontalni dio Spomen-mosta (čelična rešetka i drveni horizontalni most za pješake), dodat rekonstrukcijom 1978. godine se usljed pritiska plavnog vala okrenuo za 90 stepeni i polomio. Ovaj dio mosta još uvijek je vezan za vertikalnu čeličnu rešetku na lijevoj obali, ali se ne može vratiti na izvorno mjesto. Predviđa se izrada replike horizontalne čelične rešetke i drvenog pješačkog mosta koji je bio sastavni dio spomen-mosta. Objekat Bunkera danas nije dio cjeline. Dat je na korišćenje privatnom vlasniku koji je u objektu otvorio restoran i izgradio nadstrešnicu sa tri strane. Unutar objekta izvršene su reverzibilne izmjene. Sadašnji korisnik izgradio je horizontalnu konstrukciju unutar objekta, što narušava izvorni izgled objekta.“*

Od momenta proglašenja kompleksa nacionalnim spomenikom, kompleks je pretrpio određene štete koje su nastale uslijed neadekvatnog održavanja koje je uslovljeno nedovoljnim finansijskim sredstvima. Izlazak na teren i fotografije od 3. aprila 2019. godine pokazuju da se muzejski kompleks koristi u izvornoj namjeni. Dio muzejskog prostora je iznajmljen i koristi se kao kafić, dio kao suvenirnica, a dio kao turistička organizacija/ info centar. U momentu posjete nije bilo drugih posjetilaca, iako kustos muzeja ističe da su strani turisti česti posjetioci muzeja. Od 1997. godine muzej djeluje kao samostalna JU „Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi“, Jablanica. Okolina muzeja je uredna, trava je pokošena, nema smeća. Muzej je lako dostupan i kompleks je siguran za posjetu. Spomenik je uključen u turističku ponudu Jablanice i Hercegovine. Opšte stanje fizičke očuvanosti kompleksa nije loše, ali zahtjeva konstantno ulaganje u održavanje, pogotovo krova muzeja. Na stranici muzeja (www.muzej-jablanica.com) ističu da broj posjetilaca godišnje iznosi do petnaest hiljada, a za korištenje i iznajmljivanje prostora muzeja navode: *„Velika sala Muzeja, sa pozornicom i 500 sjedišta prilagođena je održavanju koncerata, promocija, pozorišnih predstava i drugih događaja za veći broj posjetitelja. Za organizaciju društvenih događaja predviđenih manjem broju posjetitelja moguće je iznajmiti izložbeni hol Muzeja, a za organizaciju seminara i stručnih predavanja moguće je koristiti prostor biblioteke opremljen projektorom i projekcionim platnom.“*

SUBNOR Mostara podnio je, dana 16. juna 2003. godine, peticiju za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V stava 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Graditeljska cjelina, Partizansko spomen-groblje u Mostaru koje je otvorio Josip Broz Tito, nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine o čemu svjedoči odluka Komisije od 21. januara 2016. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti graditeljske cjeline, Komisija u odluci o proglašenju dobra Partizansko spomen-groblje nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) govori o trenutnom stanju dobra: *„Prostor spomen-parka je u relativno dobrom stanju. Sva vidljiva oštećenja su nastala ili u periodu rata 1992-1995. godine ili nakon njegovog završetka. Radovi na rehabilitaciji spomenika rađeni u toku 2005. godine samo su djelimično popravili opće stanje kompleksa, tako da su i danas na njemu dosta vidljivi tragovi destrukcije. Pojedini elementi, koji su tada obnovljeni, već su pretrpjeli ponovna oštećenja (rasvjetna tijela na terasama). Na spomeniku se trenutno mogu razlikovati sljedeće vrste oštećenja: deformacije na kaldrmi, oštećenja na potpornim i obložnim zidovima, oštećenja na oblozi zidova od kamena, oštećenja usljed ratnih razaranja, oštećenja usljed prodiranja vode u zidove, nestatička oštećenja, oštećenja vodovodne i kanalizacijske instalacije, oštećenja elektroinstalacije javne rasvjete i oštećenja i promijenjeno stanje zelenih površina. Deformacije na kaldrmi su nastale kao posljedica ispiranja tla ispod kaldrme, te rastinja koje probija i čije korijenje narušava ravnost podloge. U ulegnućima su stvorene lokve koje su nastavile devastaciju partera. Na dijelu obložnih i potpornih zidova primijećene su prsline. Najveće prsline se mogu naći na vertikalnom spoju polukružnih niša, zakrivljenih zidova i ravnina. Oštećenja su nastala prodorom vode u tijelo zida, koja se leđi i izaziva puknuća zidova. Pojedinačna oštećenja spomenika uvjetovala su prodor vode i u kamene obloge zidova, kamenu plastiku i obradu kamenih niša. Dugotrajan utjecaj atmosferilija otvorene prsline pretvorio je u rupe kroz koje se nastavlja deformacija i zidova. Oštećenja usljed ratnih razaranja nastala su pogocima granata ili miniranjima. Najveća oštećenja su u najvišoj zoni spomenika, u «hodniku» koji vodi do najviše terase, te na svim stepenicama. Na drugoj, višoj kapiji znatna su oštećenja kamene obloge u donjem dijelu kao i na dijelu zida sa desne strane izlaza na najviši plato. Jedno od «vješala» u tom prostoru potpuno nedostaje, kao i na zidu iza zapadne serpentine, kojom se izlazi na najviši nivo spomenika. Oštećenja kamene obloge zidova primijećena su i na niskom zidu najviše rampe, koja vodi na centralni dio spomenika, i na masivnom bočnom zidu druge i treće terase centralnog dijela spomenika. Djelovanje oborinske vode - prirodni tok podzemne i površinske vode sa vrha Biskupove glavice vođen je ispod spomenika. Pretpostavlja se da je drenaža objekta bila začepljena i pa su se vode slijevale preko spomenika niz kamene niše, što je dovelo do ispiranja zidova. Nestatička oštećenja su na kamenim «nadgrobnim» pločama sa urezanim imenima na terasama centralnog dijela spomenika, te veliki broj grafita, išaranih po zidnim pločama na cijelom prostoru spomenika, a posebno unutar središnjeg dijela sa vodom na najnižem nivou spomenika i ulaznoj kapiji. Ovdje spada i divlje rastinje po svim površinama spomenika. Oštećenja vodovodne i kanalizacijske instalacije - nedostatak tekuće vode na cijelom kompleksu spomenika. Oštećenja elektroinstalacija javne rasvjete – primjetna su oštećenja novopostavljenih reflektora javne dekorativne rasvjete, posebno u gornjim zonama spomenika. Dekorativno zelenilo je zbog neaktivnosti nastavilo svoj prirodni rast. Iako je protekao duži period neodržavanja, nakon posljednjih intervencija cijeli kompleks pruža sliku bogato ozelenjenog prostora.“*

Od momenta proglašenja Partizanskog spomen-groblja nacionalnim spomenikom, kompleks je pretrpio određene štete koje su nastale uslijed neadekvatnog održavanja koje je uslovljeno nedovoljnim finansijskim sredstvima i opštom nebrigom. Odlukom gradonačelnika Grada Mostara br. 02-02-185/03, od 31. januara 2003. godine, formiran je Odbor za podršku obnovi kompleksa Partizanskog spomen groblja u Mostaru koji je predložio mjere za izradu studije obnove kompleksa. Ovaj Odbor je krajem 2004. godine sačinio operacionalni program mjera na obnovi Spomenika. Član odbora je, sve do smrti bio Bogdan Bogdanović, autor spomenika. U toku 2005. godine na spomeniku su rađeni radovi čišćenja, sanacije i rekonstrukcije elemenata kompleksa i zelenila. Dana 9. maja 2005. godine svečano je otvoren djelimično obnovljeni spomenik.

Implementator projekta obnove Partizanskog spomen-groblja u Mostaru iz 2018. godine je Agencija Stari grad (www.asgmo.ba), a nadzor vrši Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. Radove finansira Vlada Federacije BiH. U 2018. godini Partizansko spomen-groblje je poslije 10 godina ušlo u budžet Grada Mostara, u 2018 izdvojeno 60.000 BAM, a u 2019. godini je izdvojeno 30.000 BAM u Proračunu Grada Mostara (www.mostar.ba/proracun.html) Obnovljeno Partizansko-spomen groblje je svečano otvoreno 09. maja 2018. godine na Dan pobjede nad fašizmom i Dan Evrope. Ovom činu prisustvovali su Lars-Gunar Vigemark (Šef Delegacije EU u BiH), Denis Zvizdić (Predsjedavajući Savjeta ministara BiH), Fadil Novalić (Premijer Federacije BiH), Ljubo Bešlić (Gradonačelnik Mostara), te brojni zvaničnici svih nivoa vlasti, kao i predstavnici diplomatskog kora, među kojima i konzul Srbije u Mostaru Marija Bakoč.

Izlazak na teren i fotografije od 25. marta 2019. godine pokazuju da su na Partizanskom spomen-groblju u toku radovi na održavanju i rehabilitaciji. Prethodno uništene kamene ploče sa imenima žrtava su obnovljene, prostor spomenika je djelomično očišćen od šuta i smeća, a fontana je obnovljena. Spomenik je dio turističke ponude Mostara i Hercegovine i često ga posjećuju turisti. Kompleks je bio prekriven brojnim grafitima, od kojih je većina bila nacionalistička, ali su oni ugl. uklonjeni. S obzirom da se nalazi u blizini istorijskog centra grada, spomenik je lako dostupan i siguran za posjetu. U momentu posjete, u martu 2019. godine na spomeniku je bilo nekoliko stranih turista. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Opšte stanje fizičke očuvanosti spomenika trenutno je loše, ali su trenutno u toku radovi na osiguravanju i obnovi kompleksa. Jedan od prioriteta programa za kandidaturu Mostara za evropsku prijestolnicu kulture je rješavanje otvorenog pitanja Partizanskog spomen-groblja.

Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Izlazak na teren i fotografije od 24. marta 2019. godine pokazuju da su na spomeniku u toku radovi na održavanju i rehabilitaciji nedavne štete nastale uslijed pojave klizišta (3. februar 2018.) u neposrednoj blizini spomen-kosturnice. Lijevo stepenište koje vodi do centralnog spomenika je u lošem stanju očuvanosti, desno stepenište više ne postoji (stradalo je u klizištu.) Plato oko spomenika i spomen-kosturnice je popločan novim kamenim pločama, kao i stepenište koje vodi do otvorenog amfiteatra koji je okrečen. Spomenik je lako dostupan i dio je turističke ponude RS-a, a često ga posjećuju turisti. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Promociji spomenika pomaže i činjenica da se nalazi u sklopu NP Sutjeska. Centralni spomenik je detaljno očišćen 2018. godine. Posljednjih godina postoji

nekoliko aktivnosti nevladinog i vladinog sektora za uređenje i očuvanje spomenika. Unutrašnjost muzeja koji se nalazi u sastavu kompleksa je djelomično obnovljena 2011. godine. Od 2014 u neposrednoj blizini spomenika se održava pop-rock festival „OK fest.“ Spomenik se posjećuje godišnje u cilju obilježavanja značajnih datuma posvećenih NOB-u. Spomenik je trenutno u dobrom fizičkom stanju očuvanosti i redovno se održava od strane NP Sutjeska. Za spomenik je nadležan Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske. Vlada RS donirala je značajna sredstva za sanaciju kompleksa nakon šteta nastalih klizištem.

Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Izlazak na teren i fotografije od 21. marta 2019. godine pokazuju da se spomenik na Smetovima nalazi u dobrom fizičkom stanju očuvanosti sa manjim oštećenjima na samom spomeniku. Spomenik je lako dostupan automobilom iz Zenice i siguran za posjetu. U trenutku posjete u blizini spomenika bilo je nekoliko turista. Spomenik posjećuju turisti, ali mnogo više lokalno stanovništvo za koje lokacija spomenika predstavlja vikend izletišta. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Bliže okruženje spomenika je relativno uredno, sa manje smeća i pristupnim putem koji se redovno održava. Spomenik se ne promovise kao turistička atrakcija, iako postoji konstantan interes za lokalitet na kojem se spomenik nalazi, ali iz razloga čistog vazduha i rekreacije, a manje iz razloga posjete spomeniku kada je u pitanju lokalno stanovništvo. Savez izviđača grada Zenice organizuje akcije čišćenja spomenika. Na lokalitetu se godišnje organizuju skupovi u čast događaja posvećenih NOB-u (27. jul), od strane veterana i nevladinog sektora. U blizini spomenika se nalazi amfiteatar koji je potpuno zapušten. O spomeniku brine opština i grad Zenica. Opšte stanje fizičke očuvanosti kompleksa je dobro, ali zahtjeva konstantno ulaganje u održavanje.

Emir Bičakčić iz Sarajeva, podnio je dana 03. 10. 2011. godine prijedlog/peticiju za proglašenje dobra Nekropola žrtvama fašizma u Travniku nacionalnim spomenikom BiH. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V stava 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Kulturni pejzaž, Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama u Novom Travniku nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine. Odluka o proglašenju Nekropole na Smrikama nacionalnim spomenikom BiH je donesena 26. marta 2012. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti nekropole, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *„Forma spomenika, kao cjeline je očuvana, a značajnije oštećenje pretrpjela je jedna skulptura (prelomljena). Spomenik je zapušten – zarastao u bodljikavo grmlje, a krajolik koji ga okružuje koristi se kao poljoprivredno dobro. Staze i platoi su, usljed neodržavanja, također znatno ugroženi.“* Izlazak na teren i fotografije od 31. marta 2019. godine pokazuju da se stanje nekropole nije promijenilo od momenta donošenja odluke o proglašenju nacionalnim spomenikom. Spomenik je lako dostupan, iako ne postoje putokazi. U neposrednoj blizini spomenika su i dalje mogući ostaci minskih polja. Lokalitet na kojem se nalazi spomenik koristi se kao poljoprivredno zemljište. Spomenik nije dio turističke ponude, slabo je poznat među lokalnim stanovništvom i rijetko ga posjećuju turisti. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Spomenik se ne održava i odaje utisak napuštenog i zaboravljenog lokaliteta. Nije

poznato u čijoj je nadležnosti ovaj spomenik. Jedan od dvanaest monolitnih dijelova spomeničkog kompleksa je potpuno uništen, ostali su sa manjim oštećenjima. Spomenik se pojavljuje u spotu „Odakle“ grupe „Šuma čovjek.“ Na lokalitetu se ne održavaju komemorativni skupovi. Opšte stanje fizičke očuvanosti kompleksa je loše.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine prosljedilo je Komisiji zahtjev za obnovu Muzeja AVNOJ-a u Jajcu. Komisija je na svojoj drugoj sjednici održanoj 11. maja 2002. godine razmatrala dopis Predsjedništva Bosne i Hercegovine, i pošto se pomenuti objekat ne nalazi na Privremenoj listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, donijela odluku da se zahtjev prihvati kao peticija za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom, u skladu sa članom V, Aneksa 8. Dom AVNOJ-a sa pokretnom imovinom u Jajcu nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine od 4. septembra 2002. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti muzeja, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *„Objekat je u toku ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovino doživio znatna oštećenja koja su manifestirana kroz devastaciju stolarije, namještaja, muzejskih eksponata, velika oštećenja krova, oluka, fasadnih zidova. Neodržavanje objekta nakon rata dovelo je do još većih oštećenja. Tako su na sistemu grijanja i vodoopskrbe usljed mraza nastupila oštećenja takve razmjere da je ove instalacije potrebno u cjelosti promijeniti. Druga bitna stvar je to što su depoi Muzeja opljačkani od strane nepoznatih počinitelja, tako da se po nekim podacima vrlo vrijedni eksponati i umjetnička djela koja su bila u vlasništvu Muzeja, mogu pronaći u nekim zemljama zapadne Evrope i nama susjednim zemljama. Od navedenih predmeta postoje podaci jedino za četiri slike Božidara Jakca – portreti Tita, Staljina, Ruzvelta i Čerčila, koji se trenutno nalaze u Franjevačkom samostanu u Jajcu.“*

Izlazak na teren i fotografije od 31. marta 2019. godine pokazuju da se muzej II zasjedanja AVNOJ-a (www.muzejavnoj.ba) nalazi u dobrom fizičkom stanju očuvanosti. Zgrada se koristi kao muzej, a u toku posjete je u zgradi bila grupa turista iz Azije. Muzej je lako dostupan i siguran za posjetu. U zadnjoj sedmici novembra, u proteklih pet godina, JU „Muzej II zasjedanja AVNOJ-a“ organizovala je održavanje manifestacije „Dani AVNOJ-a u Jajcu“. Manifestaciji u prosjeku prisustvuje između 2000 i 3000 posjetilaca. Posjetioci dolaze iz mnogih bosanskohercegovačkih gradova, ali i iz mjesta izvan Bosne i Hercegovine, najviše iz Slovenije i Hrvatske. Na stranici muzeja se navodi: „JU „Muzej II zasjedanja AVNOJ-a“ osnovana je 2007. godine. Nakon djelimične obnove zgrade i obnove izložbene postavke, muzej je ponovo otvoren za posjetioce 29.11.2008. Jedan je od najposjećenijih muzeja u Bosni i Hercegovini, sa godišnjom posjetom oko 20 000 posjetilaca. Od osnivanja, JU „Muzej II zasjedanja AVNOJ-a“ uključila se u realizaciju projekta „Obnova zgrade i postavke Muzeja II zasjedanja AVNOJ-a“, koju je ranije započeo (za tu svrhu osnovan) odbor, u čiji sastav su ušli predstavnici nevladinih organizacija iz Jajca i predstavnici SUBNOR-a bivših jugoslavenskih republika (članovi glavnih odbora i muzejski radnici). Projekat, čija je vrijednost 450.000,00 KM, najvećim dijelom je finansiralo Ministarstvo kulture i sporta FBiH, a učestvovao je i Glavni odbor SUBNOR-a Slovenije, Vlada Crne Gore, Ministarstvo prosvjete i kulture RS, Ministarstvo prostornog uređenja FBiH i Općina Jajce. Projekat je uspješno realiziran, preostali su još samo neki radovi na obnovi i uređenju unutrašnjeg prostora u zgradi.“ Muzej se nalazi u dobrom fizičkom stanju očuvanosti i redovno se održava.

Opština Sanski Most podnijela je 09. septembra 2002. godine peticiju za proglašenje dobra Šušnjar nacionalnim spomenikom. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V stava 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila je graditeljsku cjelinu – Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2. jula 2003. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti memorijalnog kompleksa, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *“Prostor Memorijalnog kompleksa je u relativno dobrom stanju. Sva oštećenja su nastala u periodu rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine i jedno kratko vrijeme nakon njegovog završetka. U podnožju grobnih humki – zatravnjenih brežuljaka, vlasti Republike Srpske, koje su imale kontrolu nad tim gradom do oktobra 1995. godine, izgradile su betonski krst. Ploče sa imenima poginulih boraca su izvađene, oštećene i razbacane uokolo. Čelična konstrukcija centralnog obeliska, a koja nosi aluminijske ploče, je dotrajala, kao i jedan dio aluminijske obloge, gdje su primjetna oštećenja nastala usljed neodržavanja.”* Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, nastavljena je devastacija kompleksa --napasanje stoke na kompleksu, vožnja automobilima i slično. Godine 2002. izvršeno je čišćenje kompleksa. Izlazak na teren i fotografije od 2. maja 2019. godine pokazuju da se memorijalni kompleks Šušnjar nalazi u lošem fizičkom stanju očuvanosti i stanju potpune zapuštenosti. Centralni spomenik je oštećen, išaran grafitima, ispunjen smećem i u spomeniku psi i ljudi vrše nuždu. Konstruktivni dijelovi centralnog spomenika, kao i obloga na centralnom spomeniku je nasilno počupana u donjoj zoni. Oko spomenika je razbacano smeće, trava nije pokošena, a ploče sa imenama žrtava su obrasle zelenilom i većim dijelom potpuno uništene. Spomenik nije uključen u turističku ponudu, a ne nalazi se ni u novoj turističkoj brošuri Sanskog Mosta. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Kompleks je lako dostupan iz centra grada i iako zapušten siguran je za posjete. Nekadašnji književni susreti se više ne održavaju na Šušnjaru, nego u susjednoj Oštroj Luci (entitet Republika Srpska.) Postoji inicijativa da se na kompleksu izgradi pravoslavna kapela. Jednom godišnje (početak avgusta) organizuje se komemorativna posjeta kompleksu sa vjerskim obredom. Trenutno stanje fizičke očuvanosti kompleksa je na jako niskom nivou i graniči sa potpunom napuštenošću.

Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari) nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Izlazak na teren i fotografije od 31. marta 2019. godine pokazuju da se kompleks nalazi gotovo u odličnom stanju očuvanosti (sa izuzetkom pristupnog stepeništa koje je oštećeno uslijed intenzivnog korištenja i nedovoljnog održavanja.) Spomenik je popularan među lokalnim stanovništvom i stranim turistima. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Spomenik se često promovise kao dio turističke ponude. Lokalitet održava NP Kozara i lokalitet se često posjećuje. Na spomeniku se održavaju komemorativne sjednice i okupljanja. U trenutku posjete, u martu 2019. godine na spomeniku je bilo jako puno domaćih turista. Okolina spomenika je bez smeća, trava je pokošena, lokalitet je lako dostupan autom i siguran za posjetu. Manja oštećenja vidljiva na centralnom spomeniku nastala su uslijed starenja, a u unutrašnjosti centralnog spomenika nalazi se nekoliko grafita. U poređenju sa ostalim spomenicima i lokacijama opisanim u ovom tekstu (a samim tim i svim ostalim spomenicima

NOB-a u Bosni i Hercegovini) za spomenik Revoluciji na Kozari se može reći da se nalazi u najboljem položaju i najboljem fizičkom stanju očuvanosti. Za spomenik je nadležan Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske.

Grupa građana Grada Banja Luka podnijela je 30.9.2003. godine peticiju za proglašenje Spomenika na Šehitlucima, Banja Luka, nacionalnim spomenikom. Gradska uprava Grada Banja Luka, Odjeljenje za privredu i društvene djelatnosti, podnijela je 10.6.2004. godine peticiju za proglašenje Spomenika palim Krajišnicima na Banj brdu, Banja Luka nacionalnim spomenikom. Peticija koju je podnijela Gradska uprava Grada Banja Luka sačinjena je 9.2.2004. godine uz pomoć Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske. U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovu člana V Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila sprovođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima u Banjoj Luci nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine od 2. septembra 2013. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti memorijalnog kompleksa, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *“Spomenik je u lošem stanju zbog neodržavanja i uticaja atmosferilija. Uočljiva su oštećenja kamenih obloga zidova i samih reljefa usljed dugotrajnog uticaja atmosferilija, što može dovesti do njihovog širenja i stvaranja deformacija. Primjetne su i pukotine na velikom broju kamenih ploča kojim su popločani plato i stepenište, dok neke ploče nedostaju. Crteži na zidovima u unutrašnjosti spomenika su u izuzetno lošem stanju, u opasnosti od potpunog nestanka. Oštećenja su nastala usljed neodržavanja i intenzivnog uticaja kapilarne vlage, koja je vidljiva i na vanjskim fasadama objekta spomenika, i zahtjevaju preduzimanje hitnih mjera za njihovu konzervaciju i restauraciju. Usljed neodržavanja primjetna su oštećenja na prilaznom putu.”* Izlazak na teren i fotografije od 31. marta 2019. godine pokazuju da se kompleks nalazi u dobrom stanju očuvanosti sa izuzetkom jednog dijela centralnog spomenika koji je oštećen i ugrožen uslijed kapilarne vlage o čemu govori i Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. Lokalitet je popularan i masovno posjećen od strane lokalnog stanovništva i stranih turista koji posjećuju lokalitet radi spomenika i radi rekreacije. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Popločavanje platoa je u periodu od 1988. do 2005. godine vršeno u više navrata. Zavod za zaštitu spomenika kulture Republike Srpske u saradnji sa Zavodom za studije i projektovanje je 2005. godine izradio projekat obnove spomenika. Plato ispred spomenika ima novo popločanje. Okolina spomenika se redovno održava, zelenilo je uredno, trava pokošena, kante za smeće su postavljene oko spomenika. Prije nekoliko godina grad Banja Luka je izdvojio novac za projektnu dokumentaciju za obnovu ovog spomenobilježja, ali do obnove nikada nije došlo. Tada je konstatovano da je spomenik u lošem stanju zbog bijelog bračkog kamena koji je neprikladan za naše klimatske uslove. Odlukom o zaštiti spomenika zadužene za održavanje spomenika su Vlada RS - Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju, a nadležan je Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske.

Zavičajno udruženje Una iz Banja Luke podnijelo je, dana 6. 9. 2010. godine, prijedlog/peticiju za proglašenje dobra Garavice nacionalnim spomenikom BiH. Prema odredbama Zakona, a na osnovu člana V. stav 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje

nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila sprovođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Kulturni pejzaž Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice u Bihacu nacionalni je spomenik Bosne i hercegovine od 7. septembra 2011. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti kompleksa, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *“Forma spomenika, kao cjeline je očuvana, ipak dvije skulpture su vandalizovane grafitima, dok su ostale oštećene gelerima granata. Spomenik je zapušten, a krajolik koji ga okružuje koristi se kao deponija za građevinski otpad. Posebno je ugrožena druga manja grupa, jer se nalazi u neposrednoj blizini saobraćajnice i industrijskih objekata koji su nastali u posljednjih 10-15 godina. Staze i platoi su usljed neodržavanja takođe znatno ugroženi.”* Izlazak na teren i fotografije od 2. maja 2019. godine pokazuju da se spomenik nalazi u lošem fizičkom stanju očuvanosti i djelomične zapuštenosti. U trenutku posjete spomeniku bilo je nekoliko domaćih turista. Spomenik nije dio turističke ponude Bihaca iako je lako dostupan za posjetu iz grada i siguran za posjetu. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Dijelovi spomenika su prekriveni grafitima, a određeni dijelovi i fizički uništeni. Na lokalitetu se jednom godišnje održava komemorativno okupljanje sa vjerskom službom, a u najavi je i izgradnja pravoslavne kapele. Opšte stanje fizičke očuvanosti kompleksa je loše i graniči sa napuštenošću.

Emir Bičakčić iz Sarajeva podnio je dana 26. 8. 2010. godine prijedlog/peticiju za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom BiH. Prema odredbama Zakona, a na osnovu člana V. stav 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila sprovođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. Graditeljska cjelina, spomenik Bitke za ranjenike na Maklvenu nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine od 26. oktobra 2010. godine. Pored detaljnog opisa kulturno-istorijskih vrijednosti kompleksa, u odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Odluka je u prilogu ovog teksta) Komisija govori o trenutnom stanju dobra: *“Usljed razaranja objekata eksplozivom potpuno je izgubljena plašt koji je ujedno i skulptorska forma spomenika, a preostala je samo konstrukcija od armiranobetonskih greda. Spomenik na Maklvenu se može smatrati potpuno uništenim s obzirom na to da je za sredstvo razaranja korišten eksploziv, te su preostali elementi zbog negativnih učinaka detonacije neupotrebljivi. Staze i platoi su usljed neodržavanja također znatno ugroženi.”* Spomenik sa pristupnim stazama je prije 1992. godine od strane Muzeja revolucije u Sarajevu (danas Historijski muzej BiH) predat na staranje opštini Prozor. Kao razlog za takvu odluku vodstvo Muzeja navodi uskraćivanje sredstava za održavanje spomenika od strane tadašnjeg Fonda za kulturu. Ovaj spomenik je u najgorem fizičkom stanju očuvanosti (u poređenju sa ostalim spomenicima opisanim u ovom tekstu) s obzirom da je sredinom novembra 2000. godine miniran i gotovo potpuno uništen. Na spomeniku se ne održavaju zvanični komemorativni skupovi. Spomenik nije dio turističke ponude, ne postoje putokazi koji upućuju na ovaj spomenik i inicijative o njegovoj obnovi nisu ni u najavi. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema.

Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Izlazak na teren i fotografije od 2. maja 2019. godine pokazuju da se memorijalni kompleks Korčanica nalazi u izuzetno lošem stanju fizičke očuvanosti i ubrzanog propadanja. Kompleks

je potpuno demoliran, zapušten, zatrpan smećem i različitim otpadom. Na lokalitetu se ne održavaju nikakve komemorativne sjednice niti okupljanja. Lokalitet ne posjećuju strani turisti, ne reklamira se u turističkoj ponudi, ne postoje putokazi koji vode do spomenika i zbog izolovanosti, udaljenosti i zapuštenosti nije preporučljiv, niti ugodan za posjetu. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Spomenik je udaljen od prometnih putnih komunikacija. Uz spomenik na Makljenu, spomenik na Grmeču predstavlja jedan od najugroženijih spomenika posvećenih NOB-u na prostoru bosne i Hercegovine. ne postoje planovi za njegovu obnovu, niti rehabilitaciju.

Generelno stanje spomenika posvećenih NOB-u na prostoru Bosne i Hercegovine nije na zadovoljavajućem nivou, iako se konstantno radi da se to stanje u većini pojedinačnih slučajeva popravi. Ne postoji krovna institucija koja se bavi zaštitom i promocijom kulturnih i turističkih vrijednosti spomenika NOB-a na prostoru Bosne i Hercegovine. Ne postoji generalni, niti pojedinačni menadžment plan, niti monitoring plan za spomenike NOB-a u Bosni i Hercegovini. Događaji i dešavanja na ovim spomenicima različitog karaktera su sporadičnog tipa i nisu povezani. Spomenici NOB-a su nejednako zastupljeni u turističkoj ponudi što je u zavisnosti od niza različitih faktora (pozicije, politike, očuvanosti, lokalne zajednice itd.) Pojedinačne inicijative i aktivnosti su sporadične prirode i nisu međusobno povezane. Spomenici NOB-a u Bosni i Hercegovini koji uživaju najveći nivo pravne zaštite u praksi su često prepušteni sami sebi, a njihov opstanak zavisi od više različitih faktora i u praksi nije zagarantovan pravnom zaštitom.

Lista spomenika

BR.	Naziv	Autor/ka	Godina izgradnje	Grad/Mjesto	Događaj koji spomenik obilježava	Koordinate (Google Maps) ³	Kratak opis	Fotografija
1.	Spomen-park Vraca	Vladimir Dobrović Alija Kučukalić Aleksandar Maltarić	Spomenik otvoren 25. novembra 1981. godine.	Vraca, Sarajevo	Spomenik je posvećen svim žrtvama NOR-a u Sarajevu.	43°50'40.6"N 18°23'58.4"E	Kompleks Spomen-parka se sastoji od muzeja i više različitih spomen-obilježja i skulptura.	

³ Obtain precise data from Google Maps using the following instruction: 1. on your computer, open Google Maps. If you're using Maps in Lite mode, you'll see a lightning bolt at the bottom and you won't be able to get the coordinates of a place. 2. Right-click the place or area on the map. 3. Select what's here? 4. At the bottom, you'll see a card with the coordinates.

WWII-MONUMENTSEE

2.	Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu	Petar Krstić Zlatko Ugljen	Spomenik otvoren 21. jula 1969. godine.	Đidino brdo, Vogošća	Spomenik je posvećen borcima NOR-a iz okoline Vogošće.	43°53'57.9"N 18°21'00.0"E	Kompleks se sastoji od spomenika i spomen-kosturnice.	
3.	Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi	Branko Tadić Zdravko Dunderović Mustafa Ramić	Spomenik otvoren 12. novembra 1978. godine.	Jablanica	Spomen-kompleks je posvećen četvrtoj ofanzivi u kojoj je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije spasili preko 4000 ranjenika i bolesnika.	43°39'17.9"N 17°45'42.9"E	Kompleks se sastoji od muzeja, otvorene scene, zborišta, ostacima mosta i zgrade Bunkera.	
4.	Partizansko spomen-groblje u Mostaru	Bogdan Bogdanović	Spomenik otvoren 25. septembra 1965. godine.	Bijeli Brijeg, Mostar	Spomenik je posvećen svim žrtvama NOR-a u Mostaru.	43°20'28.1"N 17°47'46.1"E	Kompleks se sastoji od više terasa, rampi, kružne fontane i drugih skulpturalnih elemenata.	

WWII-MONUMENTSEE

5.	Memorijalni kompleks "Dolina heroja" na Tjentištu	Miodrag Živković Dušan Plenča Ranko Radović Krsto Hegedušić	Kostrurnica: 1958. godina. Centralni spomenik: 1971. godina. Spomen-kuća: 1975. godina.	NP Sutjeska, Tjentište, Foča	Spomenik je posvećen bitci na Sutjesci, jednoj od najvažnijih bitaka NOR-a.	43°20'46.0"N 18°41'12.6"E	Kompleks se sastoji od spomen kuće (muzeja), amfiteatra i više različitih spomen-obilježja i skulptura.	
6.	Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice	Arfan Hozić	Spomenik otvoren 27. jula 1968. godine.	Smetovi, Zenica	Spomenik je posvećen 31 borcu Zeničkog partizanskog odreda.	44°14'41.1"N 17°57'34.8"E	Kompleks se sastoji od spomenika u obliku obelisk, dvije spomen ploče i amfiteatra.	

WWII-MONUMENTSEE

7.	Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama	Bogdan Bogdanović	Spomenik otvoren 19. februara 1975. godine.	Smrike, Čamića brdo, Novi Travnik	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama NOR-a iz srednje Bosne.	44°11'47.6"N 17°41'28.3"E	Nekropola čini 12 skulptura, plato i pristupne staze.	
8.	Dom AVNOJ-a u Jajcu	Momir Korunović Živa Đorđević	Izgradnja objekta trajala od 1932. do 1934. godine.	Jajce	Muzej posvećen Drugom zasjedanju AVNOJ-a.	44°20'21.1"N 17°15'55.7"E	U objektu je smješten muzejski sadržaj.	
9.	Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskog Mostu	Petar Krstić	Spomenik otvoren 02. avgusta 1971. godine.	Šušnjar, Sanski Most	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz Sanskog Mosta i okoline.	44°45'44.1"N 16°41'02.2"E	Memorijalni kompleks čini ulazni dio, spomen-park sa humkama i stazama i centralni spomenik.	

WWII-MONUMENTSEE

10.	Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari)	Dušan Džamonja	Spomenik otvoren 10. septembra 1972. godine.	Mrakovica, NP Kozara, Prijedor	Spomenik je posvećen bitci na Kozari, jednoj od najvažnijih bitaka NOR-a.	45°00'49.7"N 16°54'32.9"E	Uz centralni spomenik sa memorijalnim zidom izgrađen je muzej.	
11.	Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima	Antun Augustinčić Ismet Mujezinović	Spomenik otvoren 27. jula 1961. godine.	Banj brdo (Šehitluci), Banja Luka	Spomenik je posvećen borcima Krajine koji su poginuli u Banjoj Luci i okolini tokom NOR-a.	44°44'39.0"N 17°09'46.1"E	Kompleks se sastoji iz prilaznog puta, platoa i spomen mauzoleja.	
12.	Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice	Bogdan Bogdanović	Spomenik otvoren 27. jula 1981. godine.	Garavice, Bihać	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama NOR-a iz Bihaća i okoline.	44°49'20.0"N 15°50'24.3"E	Kompleks se sastoji od 15 skulptura, terase i prilaznog puta.	

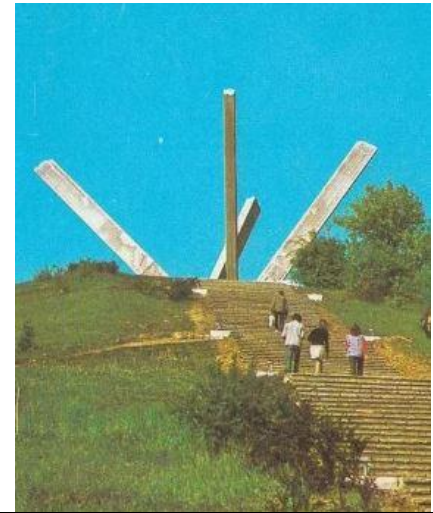
WWII-MONUMENTSEE

13.	Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenu	Boško Kućanski	Spomenik otvoren 12. novembra 1978. godine.	Makljen, Prozor - Rama	Spomenik je posvećen bitci za ranjenike, jednoj od najvažnijih bitaka NOR-a.	43°50'33.9"N 17°35'49.8"E	Kompleks se sastoji od centralnog spomenika – skulpture, prilaznih staza i okruženja.	
14.	Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču	Ljubomir Denković	Spomenik otvoren 27. jula 1979. godine.	Grmeč, Sanski Most	Kompleks je posvećen najvećoj tajnoj partizanskoj bolnici koja je brojala 19 objekata.	44°41'14.1"N 16°26'15.5"E	Kompleks se sastoji od centralnog spomenika, platoa, fontane, dvije grobnice i više staza kroz šumu sa manjim obilježjima.	

WWII-MONUMENTSEE

15.	Spomenik Ivo Lola Ribar	Mirko Ostojica	Spomenik otvoren 27. novembra 1978. godine.	Glamoč	Kompleks posvećen narodnom heroju Ivu Loli Ribaru	44°04'20.3"N 16°49'14.1"E	Kompleks se sastoji od centralnog spomenika – skulpture, muzeja, memorijalnog zida i više manjih obilježja.	
16.	Spomenik palim borcima NOB-a	Mirko Radulović Nebojša Latinović	Spomenik otvoren 27. jula 1972. godine.	Bravsko, Bosanski Petrovac	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz okoline sela Bravsko.	44°32'56.4"N 16°34'54.5"E	Uz centralni spomenik nalazi se grobnica komandira Gliše Race.	
17.	Spomen-park palim borcima i žrtvama NOB-a	Nebojša Latinović Enver Kudić	Spomenik otvoren 27. jula 1971. godine.	Vrtoče, Bosanski Petrovac	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz Vrtoča, Bjelaja, Prkosa	44°38'08.3"N 16°10'42.1"E	Uz centralni spomenik nalaze se ploče sa imenima stradalih.	

WWII-MONUMENTSEE

					i Oraškog Brda.			
18.	Muzej i spomen fontana	Marijan Kocković	Spomenik otvoren 27. jula 1979. godine.	Jasenica, Bihać	Spomenik je posvećen borcima NOR-a iz Jasenice.	44°48'11.3"N 16°15'30.1"E	Kompleks čine muzej, biste, 2 fontane i staze.	
19.	Spomenik žrtvama NOR-a iz Drvara	Lujo Šverer Marijan Kocković	Spomenik otvoren 25. maja 1967. godine.	Šobić brdo, Drvar	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz Drvara.	44°22'27.3"N 16°22'58.9"E	Spomenik se sastojao od četiri ukošena stuba sa kamenim blokovima i spomen zidom na platou.	

WWII-MONUMENTSEE

20.	Vječna vatra	Juraj Neidhardt	Spomenik je otvoren 06. aprila 1946. godine.	Sarajevo	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz Sarajeva.	43°51'31.7"N 18°25'18.7"E	Spomenik se sastoji iz spomen zida i bakarnog ognjišta sa otvorenim plamenom.	
21.	Majka partizanka	Marijan Kocković	Spomenik je podignut 1964. godine.	Novi Grad (Bosanski Novi)	Spomenik je posvećen civilnim žrtvama i borcima NOR-a iz Bosanske krajine.	45°02'53.6"N 16°22'46.7"E	Spomenik se sastoji iz skulpture, granitnog kubusa i ploče sa reljefom.	
22.	Spomen-groblje u Vukosavcima	Drago Tršar Zlatko Ugljen	Spomenik je podignut 1986. godine.	Vukosavci, Lopare	Spomenik je posvećen borcima Majevičkog partizanskog odreda i Vojvođanskih brigada i civilnim žrtvama.	44°38'11.5"N 18°52'40.1"E	Spomen-park čine spomenik, pristupne staze, manja spomen-obilježja i motel.	

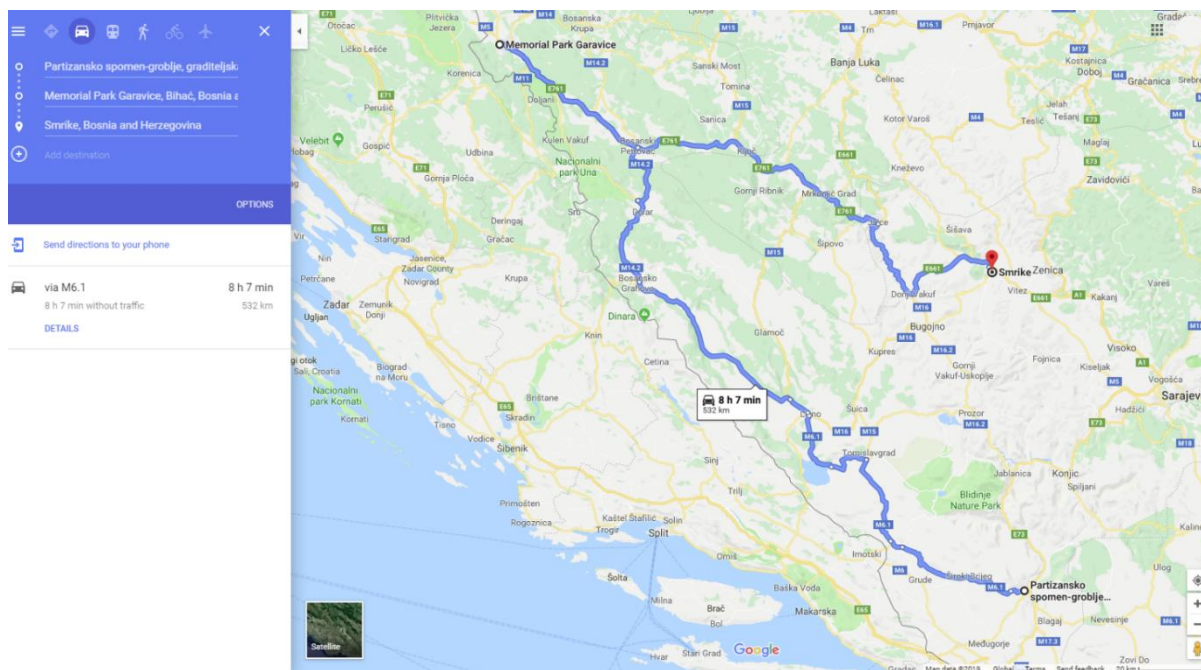
WWII-MONUMENTSEE

23.	Spomen-groblje sa spomen-kosturnicom u Donjoj Trnovi	Leon Kabiljo Jovan Kratochvil	Spomenik otvoren 25. maja 1967. godine.	Donja Trnova, Ugljevik, Bijeljina	Kompleks je posvećen borcima NOR-a Srema i istočne Bosne.	44°40'03.0"N 19°05'57.1"E	Kompleks čini spomenik, groblje sa kosturnicom i spomen-ploče.	
24.	Spomen-groblje u Livnu	Vinko Kragić Frano Buskareli	Spomenik je otvoren 1972. godine.	Livno	Kompleks je posvećen borcima NOR-a Livna.	43°49'46.2"N 16°59'53.1"E	Kompleks čini spomenik, groblje sa kamenim kubusima i spomen-ploča.	
25.	Cvijet slobode na Giliginom brdu kod Dobrljina	Ahmed Bešić	Spomenik je podignut 70-ih godina prošlog vijeka.	Dobrljin, Gligino brdo, Novi Grad (Bosanski Novi)	Spomenik je posvećen julskom ustanku iz 1941. godine u sklopu NOB-a.	45°08'32.3"N 16°29'47.5"E	Kompleks se sastoji iz spomenika u obliku cvijeta, amfiteatra, spomen ploče i pristupne staze.	

WWII-MONUMENTΣΣΣ

Opis potencijalnih ruta

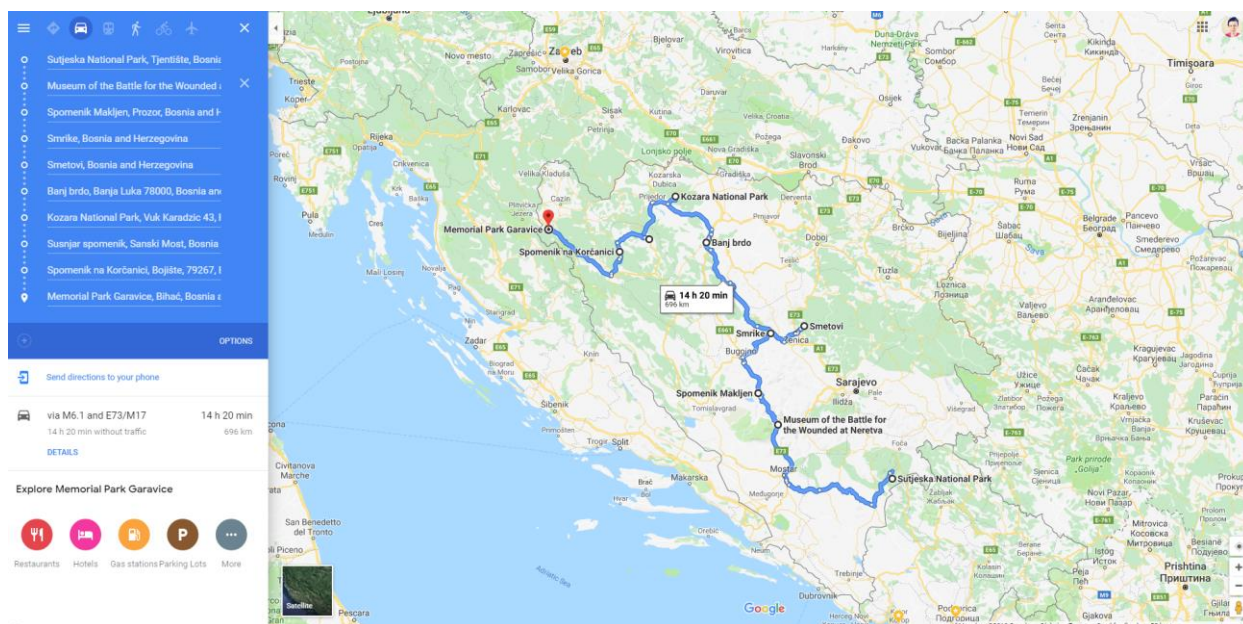
1. Ruta Bogdan Bogdanović [LINK](#)

Ruta Bogdan Bogdanović obuhvata spomenike posvećene Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini koje je dizajnirao Bogdan Bogdanović, jedan od najvećih arhitekata i umjetnika iz Jugoslavije. Predložena ruta obuhvata spomenike:

1. Partizansko spomen-groblje u Mostaru
2. Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama, Novi Travnik
3. Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Bihać

2. Ruta Mountaineering [LINK](#)

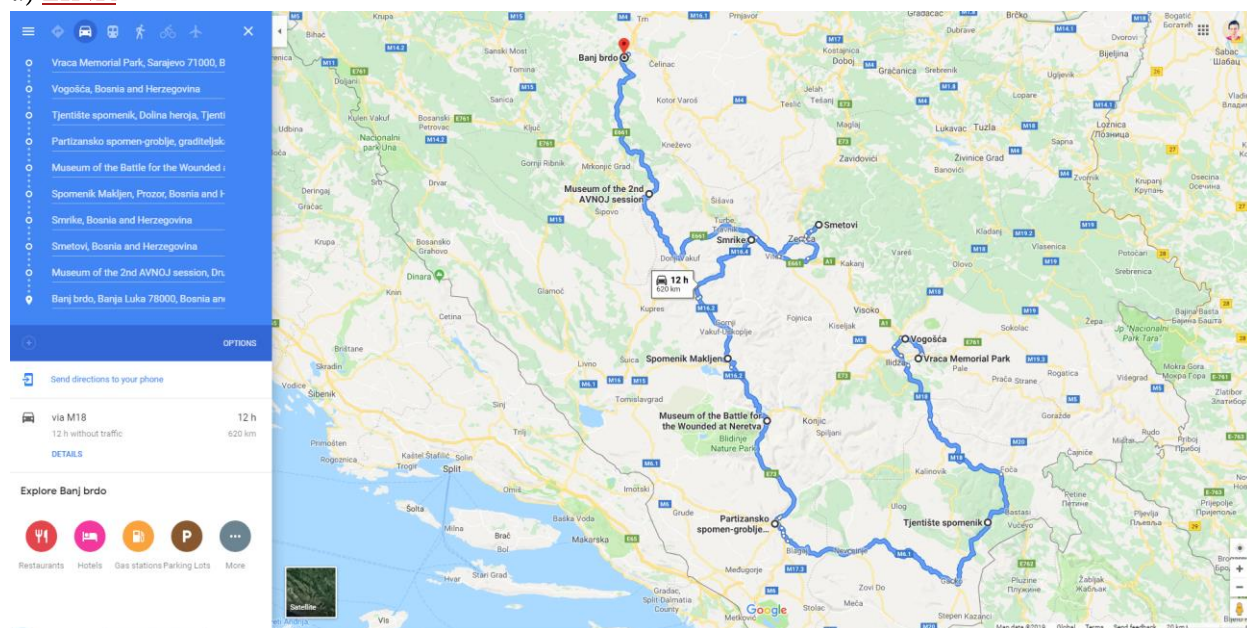

Ruta Mountaineering obuhvata spomenike posvećene Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini koji pružaju mogućnosti za sport i rekreaciju. Predložena ruta obuhvata spomenike:

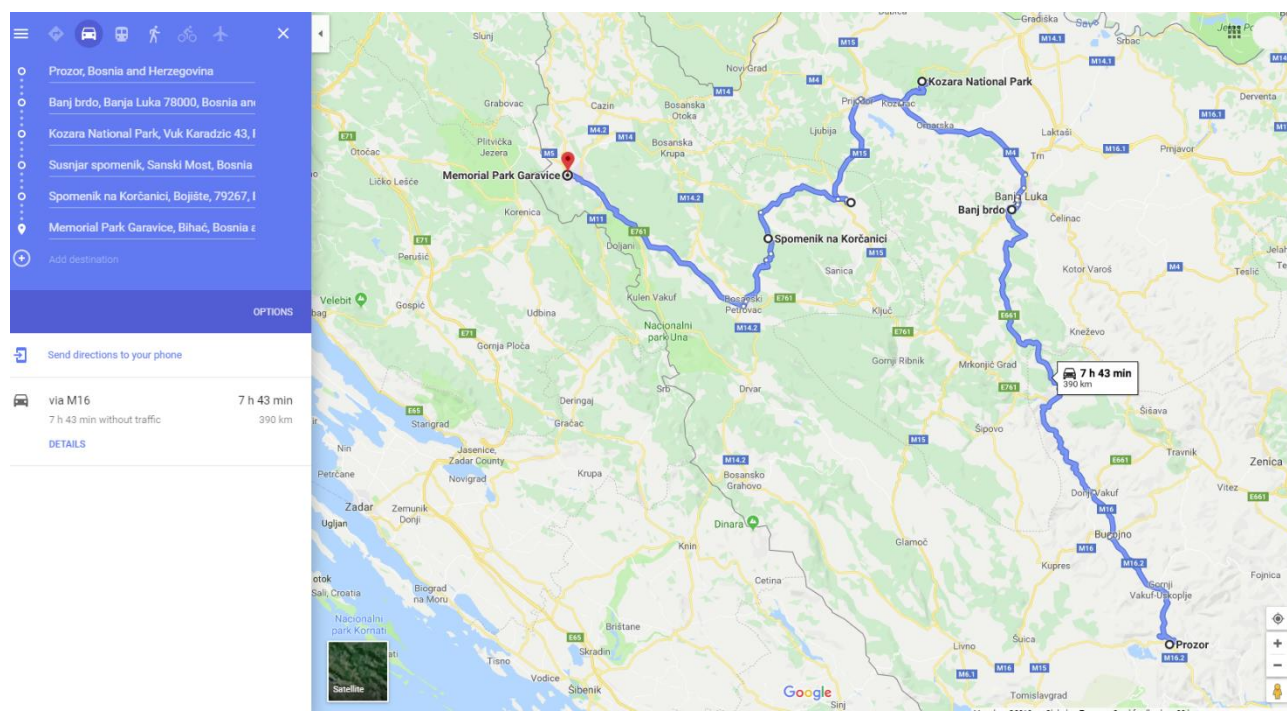
1. Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Jablanica
2. Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu
3. Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice
4. Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama, Novi Travnik
5. Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu
6. Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari)
7. Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima, Banja Luka
8. Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Bihać
9. Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenju, Prozor – Rama
10. Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču

3. Ruta All monuments (a+b)

a) [LINK](#)

b) [LINK](#)

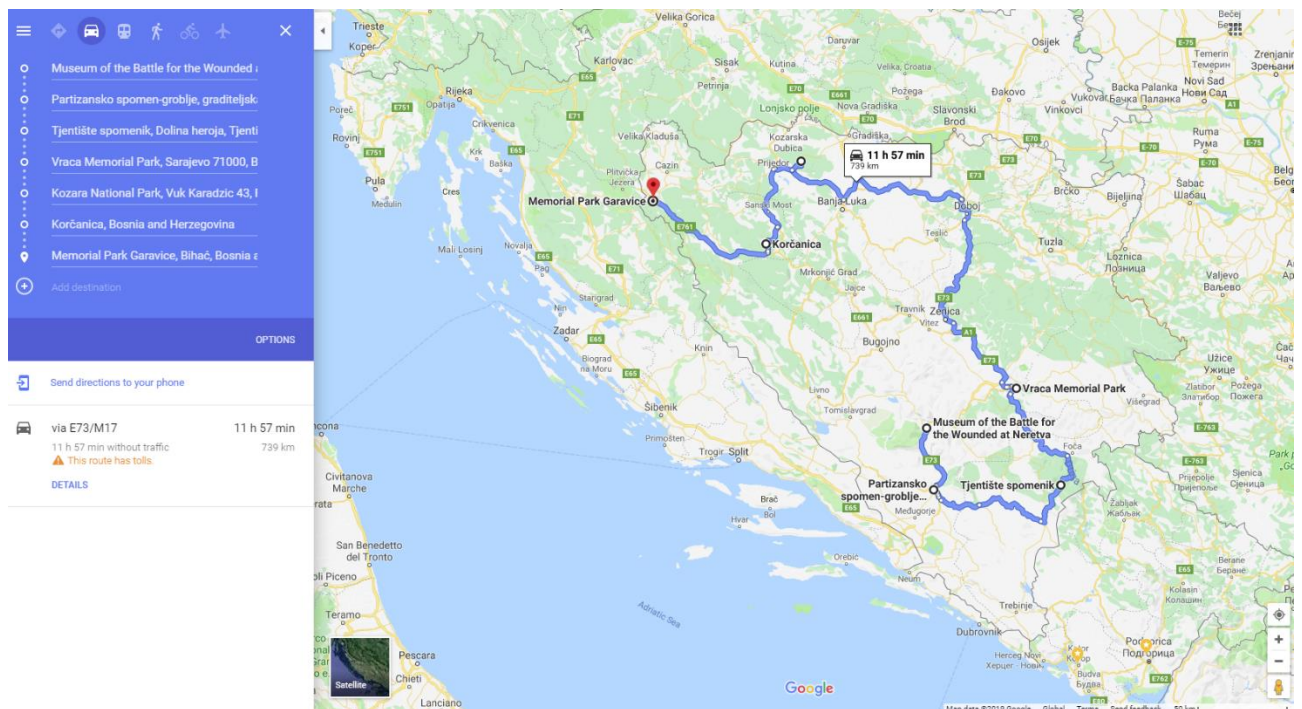

Ruta Svi spomenici obuhvata 14 spomenika posvećenih Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini koji se nalaze na listi detaljno opisanih spomenika u okviru ovog projekta. Predložena ruta obuhvata spomenike:

1. Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Jablanica
2. Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu

3. Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice
4. Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama, Novi Travnik
5. Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu
6. Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari)
7. Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima, Banja Luka
8. Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Bihać
9. Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenju, Prozor – Rama
10. Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču
11. Spomenik i spomen-kosturnica na Ćidinom brdu, Vogošća
12. Spomen-park Vraca, Sarajevo
13. Partizansko spomen-groblje u Mostaru
14. Dom AVNOJ-a u Jajcu

4. Ruta Large complexes [LINK](#)

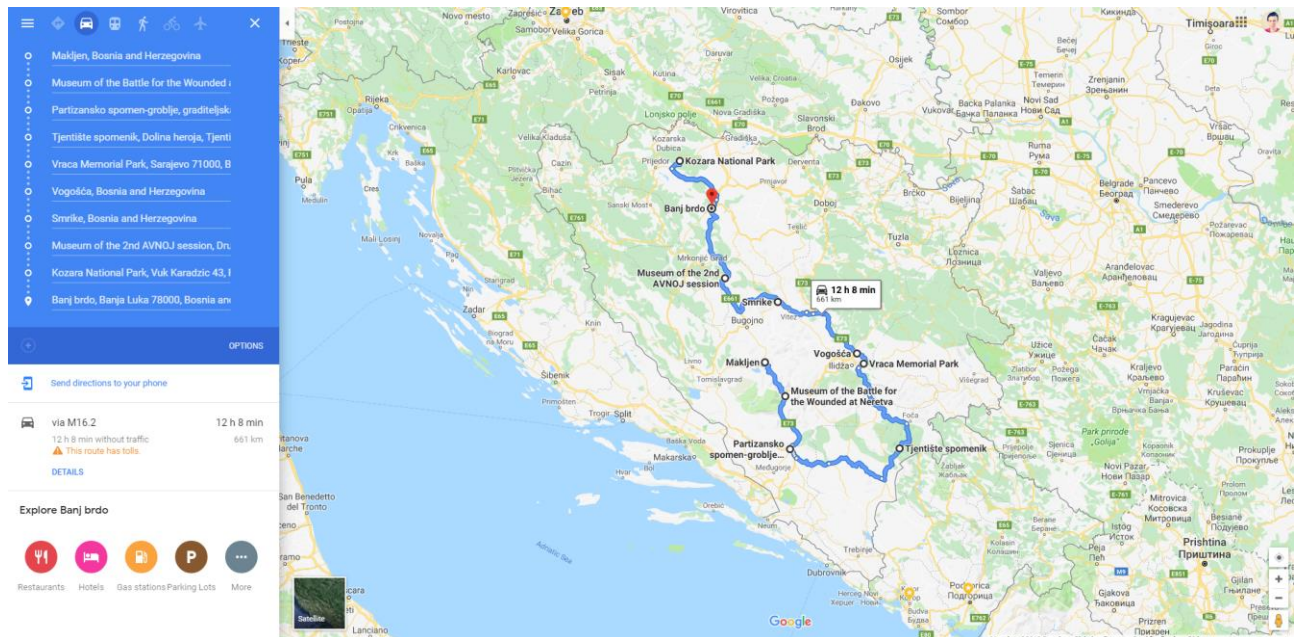

Ruta Veliki obuhvata sve monumentalne komplekse i spomenike u Bosni i Hercegovini koji su posvećeni Drugom svjetskom ratu. Predložena ruta obuhvata spomenike:

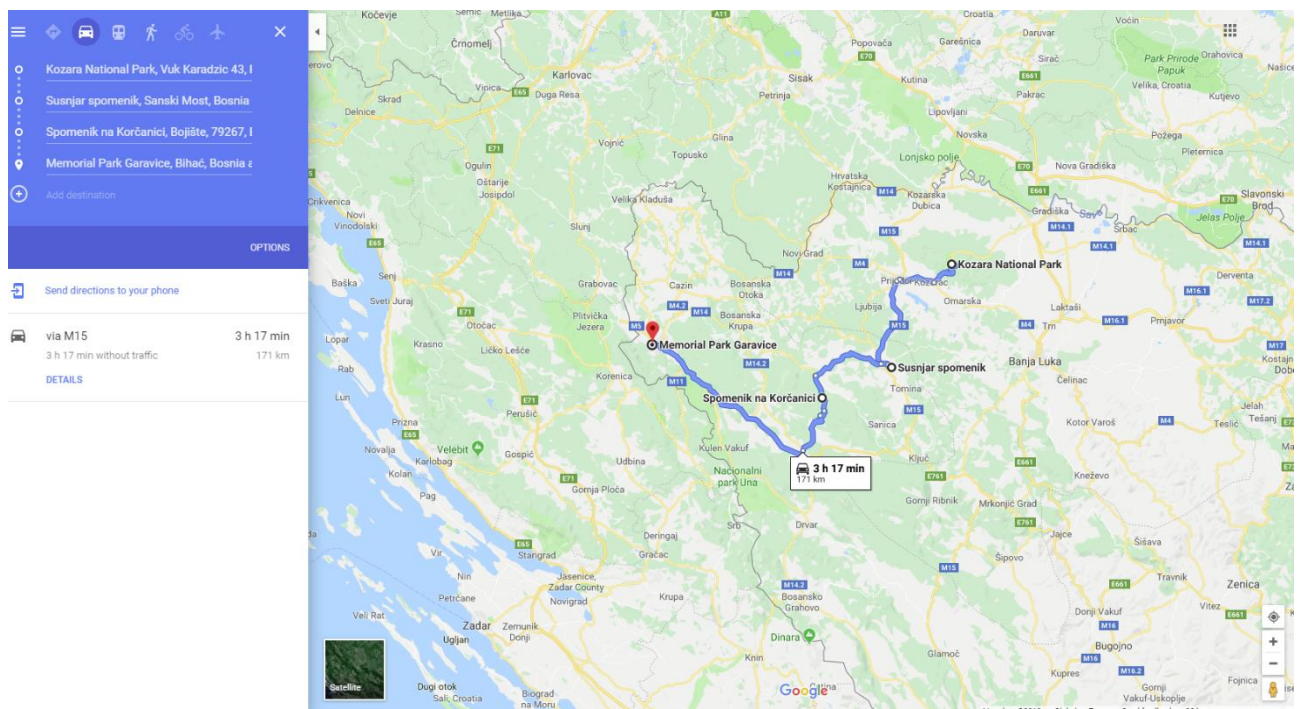
1. Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Jablanica
2. Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu
3. Spomenik Revoluciji na Mrakovici (Kozari)
4. Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču
5. Spomen-park Vraca, Sarajevo
6. Partizansko spomen-groblje u Mostaru
7. Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Bihać

5. Ruta National monuments (a+b)

a) [LINK](#)

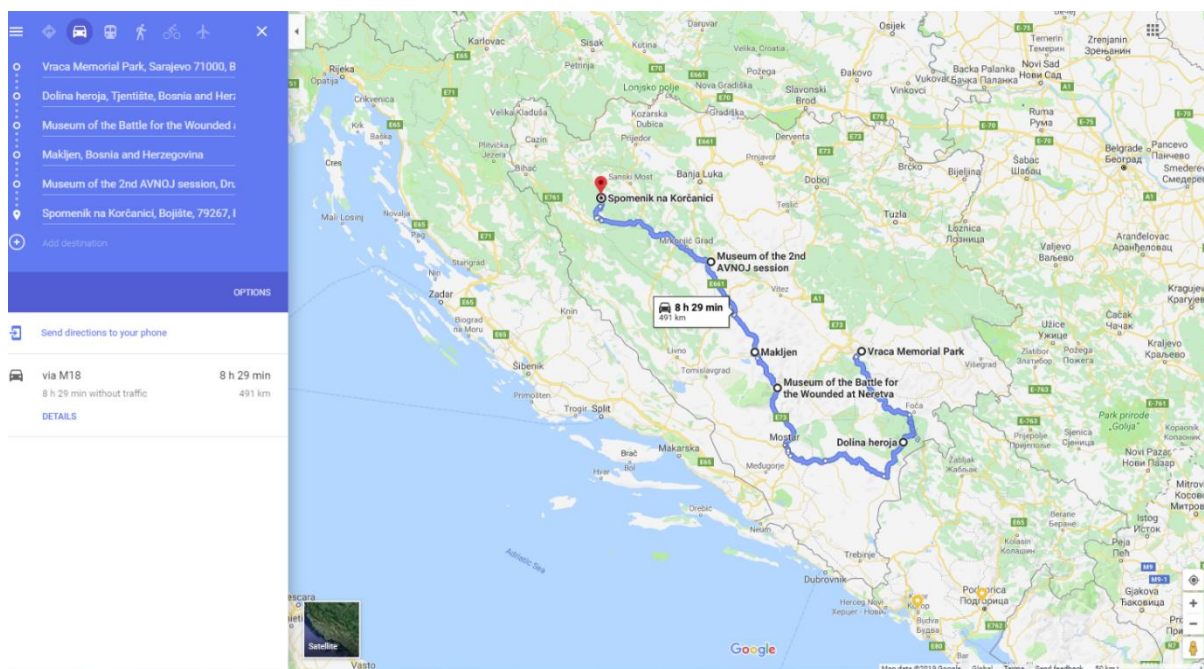
b) [LINK](#)

Ruta Nacionalni spomenici sve komplekse i spomenike u Bosni i Hercegovini koji su posvećeni Drugom svjetskom ratu, a koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, kao najveća držana institucija posvećena zaštiti kulturno-istorijskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, proglasila od izuzetne važnosti dajući im status „nacionalni spomenik.“ Predložena ruta obuhvata spomenike:

1. Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Jablanica
2. Memorijalni kompleks "Dolina heroja" na Tjentištu
3. Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama, Novi Travnik
4. Memorijalni kompleks Šušnjar u Sanskom Mostu
5. Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima, Banja Luka
6. Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice, Bihać
7. Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenu, Prozor – Rama
8. Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču
9. Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu, Vogošća
10. Spomen-park Vraca, Sarajevo
11. Partizansko spomen-groblje u Mostaru
12. Dom AVNOJ-a u Jajcu

6. Ruta Tito [LINK](#)

Ruta TITO predstavlja sve komplekse i spomenike u Bosni i Hercegovini koji su posvećeni ili povezani sa likom i djelom Josipa Broza Tita. Predložena ruta obuhvata spomenike:

1. Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, Jablanica
2. Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu
3. Spomenik Bitke za ranjenike na Makljenu, Prozor – Rama
4. Memorijalni kompleks Korčanica na Grmeču
5. Spomen-park Vraca, Sarajevo
6. Dom AVNOJ-a u Jajcu

Primjeri detaljne analize odabranih spomenika

Od proširene liste spomenika u Bosni i Hercegovini koja je obuhvatila **25 spomenika**, odabrano je **12** za koje je urađena detaljna analiza na osnovu definisanog formulara. Detaljna analiza je urađena za slijedeće spomenike:

1. **Spomen-park Vraca**, Sarajevo; autori: Vladimir Dobrović, Alija Kučukalić, Aleksandar Maltarić
2. **Spomenik i spomen-kosturnica na Đidinom brdu**, Vogošća; autori: Petar Krstić, Zlatko Ugljen
3. **Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi**, Jablanica; autori: Branko Tadić, Zdravko Dunderović, Mustafa Ramić
4. **Partizansko spomen-groblje u Mostaru**; autor: Bogdan Bogdanović
5. **Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu**; autori: Miodrag Živković, Dušan Plenča, Ranko Radović, Krsto Hegedušić
6. **Spomenik palom partizanskom odredu iz Zenice**, Smetovi; autor: Arfan Hozić
7. **Nekropola žrtvama fašizma na Smrikama**, Novi Travnik; autor: Bogdan Bogdanović
8. **Dom AVNOJ-a u Jajcu**; autori: Momir Korunović, Živa Đorđević
9. **Memorijalni kompleks Šušnjar** u Sanskom Mostu; autor: Petar Krstić
10. **Spomenik Revoluciji na Mrakovici** (Kozari); autor: Dušan Džamonja
11. **Kompleks spomenika palim Krajišnicima na Šehitlucima**, Banj brdo (Šehitluci), Banja Luka; autori: Antun Augustinčić, Ismet Mujezinović
12. **Spomen park žrtava fašističkog terora Garavice**, Bihać; autor: Bogdan Bogdanović

U ovom dokumentu su predstavljena dva od 12 detaljno obrađenih spomenika:

- **Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu**; autori: Miodrag Živković, Dušan Plenča, Ranko Radović, Krsto Hegedušić
- **Partizansko spomen-groblje u Mostaru**; autor: Bogdan Bogdanović

Detaljne analize ostalih odabranih spomenika su predate RRC-u.

Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu

OSNOVNI PODACI O SPOMENIKU

Zvanični i/ili uobičajeni naziv spomenika

Memorijalni kompleks “Dolina heroja” na Tjentištu

Ime i prezime autora/ke

Miodrag Živković, Dušan Plenča, Ranko Radović, Krsto Hegedušić

Osnovne dimenzije spomenika (širina, dužina, visina)

Centralni spomenik ima dimenzije cca 25 metara (širina) x cca 19 metara (visina.)

Opis vizuelnih karakteristika spomenika / memorijalnog kompleksa

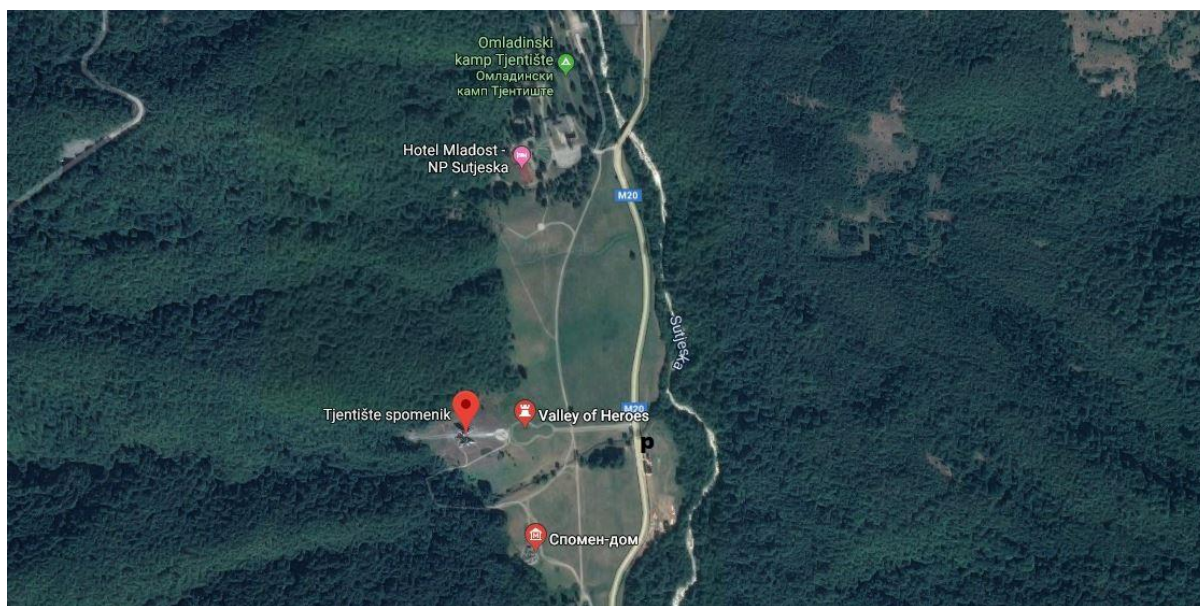
Posjetilac sa pristupnog platoa u blizini kojeg se nalaze hotelsko-ugostiteljski kapaciteti i parking prostor se približava spomeniku preko stepeništa koja vode do kosturnice iza koje je smješten centralni spomenik. Monumentalni spomenik je modeliran u obliku dva raširena krila koja predstavljaju slobodu. Ove betonske gromade koje odaju utisak lakoće vjetra u snažnim krilima simbolišu i surovost prirode u kojoj se bitka odigrala; nepristupačan teren, kanjoni rijeke, planinske vrhove, ali i prodor, ili let u slobodu. Krila su majstorski modelirana na način da se ljudske figure stapaju sa apstraktnim oblicima prirode uzdižući se u nebo u jednakom ritmičkom kretanju. Na prvi pogled se ove figure ne uočavaju, ali kako posjetilac dublje proživljava genijalni spoj prirodnog i izgrađenog ambijenta, spomenik se postepeno otkriva u

punoj svojoj veličanstvenosti. Veličina spomenika (visina krila 19 metara) i njegove proporcije se stapaju sa prirodnim okruženjem na način kao da je i sam spomenik djelo prirode koju ne ugrožava, nego naprotiv, dopunjuje. Krila pobjede su istovremeno i monumentalna i u humanoj proporciji sa ambijentom što pokazuje svu genijalnost Miodraga Živkovića koji uspijeva da svojim umjetničkim ostvarenjem visokih estetskih vrijednosti vodi ravnopravan dijalog sa prirodom; planinskim vrhovima, dolinom, uzvišenjem i šumom. Na taj način spomenik postaje zvijezda prirodne pozornice na koju je postavljen, ali i više od toga, kao da je tačka na kojoj se nalazi sudbinski bila predodređena baš za tu namjenu. Nema sumnje da, dok se iz bilo koje perspektive posmatra, spomenik na Tjentištu odaje utisak poštovanja i izaziva oduševljenje svojom veličinom, oblikom i bezvremenskom estetikom.

Dodatni komentari

Kompleks se sastoji od spomen kuće (muzeja), amfiteatra i više različitih spomen-obilježja i skulptura. Pored centranlog spomenika, na prostoru NP Sutjeska se nalazi još 79 manjih spomen obilježja posvećenih period NOB-a.

LOKACIJA SPOMENIKA

Država

Bosna i Hercegovin

Opština

NP Sutjeska, Tjentište, Foča

Grad

Foča

Geografski podaci (geografska širina i visina)

43°20'46.0"N 18°41'12.6"E

IZGRADNJA SPOMENIKA**Datum početka izgradnje spomenika**

Izgradnja kompleksa na Tjentištu počela je 1958. godine i vršena je u etapama.

Kostrurnica: 1958. godina, Centralni spomenik: 1971. godina, Spomen-kuća: 1975. godina.

Datum završetka izgradnje spomenika

Kompleks je svečano otvoren 27. jula 1975. godine.

Kojem istorijskom događaju/ličnosti(ma) je spomenik posvećen? Navesti osnovne podatke o događaju/ličnosti(ma)

Spomenik je posvećen bitci na Sutjesci, jednoj od najvažnijih bitaka NOR-a.

Da li je poznato zašto je spomenik baš u tom trenutku podignut (da li je u pitanju obilježavanje godišnjice ili neki drugi povod)?

Spomenik je otvoren 27. jula, na dan Ustanka naroda Bosne i Hercegovine.

Ko je bio naručilac izgradnje? Ko je je finansirao izgradnju?

Izgradnja kompleksa finansirana je iz federalnih rezervi iz Beograda.

TRENUTNO STANJE, REŽIMI KORIŠĆENJA I INTERPRETACIJE SPOMENIKA**TRENUTNO STANJE****Kakvo je trenutno fizičko stanje spomenika?**

Izlazak na teren i fotografije od 24. marta 2019. godine pokazuju da su na spomeniku u toku radovi na održavanju i rehabilitaciji nedavne štete nastale uslijed pojave klizišta (3. februar 2018.) u neposrednoj blizini spomen-kosturnice. Lijevo stepenište koje vodi do centralnog spomenika je u lošem stanju očuvanosti, desno stepenište više ne postoji (stradalo je u klizištu.) Plato oko spomenika i spomen-kosturnice je popločan novim kamenim pločama, kao i stepenište koje vodi do otvorenog amfiteatra koji je okrečen. Spomenik je lako dostupan i dio je turističke ponude RS-a, a često ga posjećuju turisti. Zvaničnih podataka o broju posjetilaca nema. Promociji spomenika pomaže i činjenica da se nalazi u sklopu NP Sutjeska. Centralni spomenik je detaljno očišćen 2018. godine. Posljednjih godina postoji nekoliko aktivnosti

nevladinog i vladinog sektora za uređenje i očuvanje spomenika. Unutrašnjost muzeja koji se nalazi u sastavu kompleksa je djelomično obnovljena 2011. godine. Spomenik je trenutno u dobrom fizičkom stanju očuvanosti i redovno se održava od strane NP Sutjeska. Za spomenik je nadležan Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske. Vlada RS donirala je značajna sredstva za sanaciju kompleksa nakon šteta nastalih klizištem.

Da li su na spomeniku vršene naknadne fizičke intervencije, izmjene, dogradnje i sl.? Ako jesu opisati koje i da li su po Vašem mišljenju doprinjele ili degradirale njegovu vrijednost.

Na lokalitetu centralnog spomenika nisu izvedene promjene fizičke structure spomenika, niti su vršene novogradnje/ dogradnje novih i postojećih objekata.

KORIŠĆENJE

Na koji način je spomenik korišćen od nastajanja do danas? Koji su se tipovi aktivnosti odigravali u okviru spomeničke cjeline i koji su akteri bili nosioci tih aktivnosti?

U period Jugoslavije ovo je bio jedan od najpoznatijih i najposjećenijih spomenika posvećenih NOB-u. Na lokalitetu su organizovana masovna komemorativna okupljanja od kojih je najpoznatije i najveće od 4. jula 1983. godine za koje se procjenjuje da mu je prisustvovalo oko 150.000 posjetilaca. Interes posjetilaca je naglo opadao, tako da već 1988. godine dnevne novine "Oslobođenje" na listi komemorativnih okupljanja posvećenih NOB-u uopšte ne navode Spomenik na Tjentištu.

Koje su dominantne aktivnosti danas vezane za spomenik? (navesti tipove aktivnosti i aktere koji ih sprovode - ekskurzije, posjete turista, obilježavanje njegove godišnjice ili neki drugi skupovi/manifestacije)

Od 2014 u neposrednoj blizini spomenika se održava pop-rock festival „OK fest.“ Spomenik se posjećuje godišnje u cilju obilježavanja značajnih datuma posvećenih NOB-u.

INTERPRETACIJA I PREZENTACIJA SPOMENIKA

Da li postoji PR i edukativni materijal za spomenik (štampani i digitalni) - brošure, suveniri, filmovi, video spotovi, reklame i sl. Da li je spomenik korišćen kao scenografija za neki događaj? Navesti koji su to materijali, ko ih kreira i na koji način predstavljaju spomenik.

Spomenik se promovise na turističkim stranicama i portalima i štampane su brošure i promo material turističke ponude RS-a koji uključuju NP Sutjeska i spomenik. Ne postoje suveniri namjenski dizajnirani za spomenik na Tjentištu. Spomenik je korišten za snimanje video-muzičkih spotova. Nije poznato da li je spomenik korišten za snimanje reklama.

Na koji način info table, zvanične mape i infografike na samom lokalitetu predstavljaju spomeničku cjelinu? Koje su ključne informacije i narativ koji zastupaju?

U sklopu kompleksa postoje paneli, mape, opisi i info grafike koje predstavljaju istorijske činjenice vezane za Spomenik i period NOB-a (Bitku na Sutjesci.)

PRIRODNO OKRUŽENJE

Da li se spomenik nalazi u ili u blizini nekog zaštićenog prirodnog područja (Nacionalnog parka i sl.). Ako da, navedite kojeg.

Spomenik je nalazi u sklopu Nacionalnog parka Sutjeska.

Koje su posebnosti i vrijednosti prirodnog okruženja oko spomenika / pejzaža?

Nacionalni park Sutjeska najstariji je nacionalni park u Bosni i Hercegovini. U nacionalnom parku Sutjeska se nalazi i posljednja prašuma u Evropi - Perućica. U nacionalnom parku Sutjeska se nalazi i najviši planinski vrh u Bosni i Hercegovini, Maglić na 2 386 m. Sutjeska je postala nacionalni park 1952. godine i prostire se na 17 500 ha i najbliži joj je grad Foča. Planina Maglić nalazi se na granici Bosne i Hercegovine i Crne Gore; može joj se prići iz nacionalnog parka, što predstavlja izazov za planinare, alpiniste i njima slične ljubitelje prirode.

Dodatni komentari

Više o NP Sutjeska na: <http://npsutjeska.info/en/home/>

PROSTORNO PLANSKA I STRATEŠKA DOKUMENTA

Da li se lokalitet prepoznaje kroz nacionalna ili lokalna strateška dokumenta (razvojna, turistička, biznis planove i sl.). Ako da, navesti na koji način.

Javna ustanova Nacionalni park „Sutjeska“ posluje u skladu sa Planom upravljanja zaštićenim područjem čiji je osnovni strateški cilj očuvati istorijsko nasljeđe. Procenjeno je da kulturno-istorijsko nasljeđe može biti predmet istraživanja i razvoja parka, i kao takvo ima veliki edukativni značaj. Planom upravljanja razmotren je način na koji javno korišćenje i pristup kulturno-istorijskom nasljeđu može doprinjeti razvoju u oblasti turizma. Planirano je uvođenje novih načina korišćenja spomen-kompleksa, savremenih metoda i tehnika prezentacije, uz uslov da ne ugrožavaju dobro i da su u skladu sa osnovnom funkcijom i karakterom spomenika.

INSTITUCIONALNI OKVIR: STATUS ZAŠTITE, UPRAVLJANJE I FINANSIRANJE

STATUS ZAŠTITE

Da li spomenik ima neki stepen zaštite? Ako ima, koji?

Spomenik nije nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Narodna skupština Republike Srpske donijela je Odluku o proglašenju kompleksa an Tjentištu za kulturno dobro od posebnog značaja za RS.

Ukoliko je spomenik zaštićen, navedite od koje godine?

Narodna skupština RS je 2009.g donijela Odluku gdje proglašava memorijal za kulturno dobro od posebnog značaja za Republiku Srpsku.

Koja institucija je nadležna za njegovu zaštitu?

Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa RS.

UPRAVLJANJE I FINANSIJE

Koja institucija je zvanični upravljač spomenikom ili spomeničkim područjem?

NP Sutjeska zadužena je za održavanje spomenika na Tjentištu.

Vlasnik područja NP Sutjeska je Vlada Republike Srpske i ona je dala na upravljanje cijeli prostor u graničnom obuhvatu Parku, njegove objekte i nepokretnosti. Tako je upravljanje, poslovi razvoja, zaštite i održavanja prostorom prenijeti na Javnu ustanovu NP Sutjeska.

Javna ustanova Nacionalni park „Sutjeska“ zadužena je za upravljanje, uz saglasnosti mjera zaštite Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa RS.

Menadžment plan za upravljanje ovim dobrom je sastavni dio plana upravljanja parkom za period 2014-2029.godine.

Da li postoji plan upravljanja? Ako postoji, napisati osnovne informacije (period važenja i sl)

NP Sutjeska ima donešen Plan upravljanja za razdoblje 2014-2029.godina koji je zvanično na snazi od 2014. U sastavu Plana je i Akcioni plan sastavljen od 5 strateških ciljeva od kojih je prvi definisao „Zaštita prirodnog i kulturno-istorijskog nasljeđa NP Sutjeska“ kao prioritet. U skladu sa strateškim cjelinama definisan je akcioni plan kroz niz projekata za postizanje ciljeva, a neki od njih su vezani za spomen-kompleks (spomenik); Sistem obilježavanja i održavanja kulturno-istorijskog nasljeđa u parku i priprema vođenih posjeta, Renoviranje muzeja i dr.objekata u sklopu memorijalnog kompleksa, Sistem upravljanja turističkim objektima. Tu

su i Priprema turističkih proizvoda, te Organizacija sistema za usmjeravanje posjeta. Ovo su neki od Operativnih ciljeva koji se razrađuju konkretnim aktivnostima.

Da li postoje Monitoring izvještaji vezani za zaštitu ili upravljanje? Ako postoje ko ih izrađuje, kome se dostavljaju i na koji period se rade?

Ne postoji monitoring plan.

Da li institucija nadležna za upravljanje ili brigu o spomeniku ima raspoređen budžet za njegovu zaštitu ili upravljanje. Ako postoji, koji je to iznos?

Park kao javna ustanova je u sastavu resornog Ministarstva za prostorno uređenje, građenje i ekologiju u Vladi RS, te kao takav je u sistemu javnih službi. Finansira se iz budžeta Republike Srpske, i to na način doznačivanja sredstava transferom. Park je registrovan u sudu u Trebinju nomenklaturno pod šifrom 91.03 Rad istorijskih mjesta, građevina i sličnih znamenitosti, te se iz ovoga može zaključiti da se finansiranje odnosi i na poslove upravljanja, zaštite, očuvanja i korišćenja spomen-kompleksa Tjentište. Takođe, dozvoljeni načini finansiranja djelatnosti parka su i razvojni projekti, donacije i sponzorstva.

Godišnji budžet od Vlade Republike Srpske za cjelokupno funkcionisanje parka iznosi 1.080.000 BAM. Dio ovih sredstava se koristi za zaštitu, očuvanje i osnovno održavanje spomenika.

Da li su poznati podaci i trenutnim troškovim održavanja, zaštite ili sanacije spomenika?

Podaci o troškovima održavanja, donacijama i mjerama zaštite spomenika su nabrojani po stavkama obrađenim u sektoru finansija parka;

Tekući rashodi za tehničko održavanje u iznosu od 233.885,00KM za 2018.godinu

Projekat Sanacija klizišta (odrona) ispod spomenika je realizovan 2018. godine.

U poslednjih nekoliko godina urađeno je dosta na održavanju i sanaciji Spomen-kompleksa na Tjentištu. Izvedeni su zahvati i po prvi put poslije više decenija vraća se postepeno prvobitni izgled i sjaj ovom dobru. Spomenik koji je bio posivio i obrastao mahovinom ponovo je dobio izvornu bijelu boju po kojoj je bio jedinstven. Takođe se u 2018/2019.god u kontinuitetu provode razvojni projekti na obnovi memorijala i to: Konzervatorski radovi u spomen-kući Bitke na Sutjesci, Obnova istorijskog muzeja NOB-a, Projekat čišćenja, izbjeljavanja i zaštite Spomenika bitke na Sutjesci, kao i zahvati na unapređenju hortikulture i mobilijara u memorijalu. Projekat Rekonstrukcije rasvjetnih tjela kod spomenika i u liniji magistralnog puta je rađen u 2016/2017.

Da li su poznati iznosi ukupnih prohoda od valorizacije spomenika (uključujući donacije i sl.) ?

Posjeta spomeniku se ne naplaćuje. Donacije za sanaciju i održavanje kompleksa su bile od Ministarstva rada i boračko –invalidske zaštite RS, Vlade RS.

TURISTIČKA POSJETA, PONUDA I PERCEPCIJA

Da li postoje podaci o godišnjem broju posjetilaca lokaliteta? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Spomenik je otvoren za posjete i ne postoji zvanični podatak o ukupnom broju posjeta centralnom spomeniku na Tjentištu.

Da li je poznata struktura posjetilaca? Navesti podatke i izvore podataka, ako postoje.

Informacije o strukturi posjetilaca nisu dostupne.

Da li se plaća posjeta spomeniku? Ako da, koliko?

Posjeta spomeniku se ne naplaćuje.

Da li trenutna turistička sezona ima izrazito sezonski karakter i ako ima opisati koji su to periodi?

S obzirom da se spomenik nalazi u sklopu NP Sutjeska, najveći broj posjetilaca je u toku ljetne sezone.

Postoje li turistističke atrakcije u okruženju (materijalno i/ili nematerijalno nasljeđe)?. Ako postoje, navedite.

Tridesetak kilometara od centralnog spomenika, u Foči nalazi se nekoliko nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Lista nacionalnih spomenika iz Foče je dostupna na stranici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (www.kons.gov.ba)

Da li trenutno postoji definisana turistička ponuda za navedeni spomenik? Ako da, objasniti ponudu, ko je sprovodi, za koju ciljnu grupu i šta ona sadrži, i dati link ka dodatnim informacijama .

Centralni spomenik je dio turističke ponude NP Sutjeska i dio turističke ponude Turističke organizacije RS: <http://turizamrs.org/nacionalni-park-sutjeska/>

Na osnovu urađene analize online platformi i društvenih mreža (foursquare, trip advisor, airbnb, facebook, instagram i sl.) kakav je utisak posjetilaca o spomenicima? (navesti ključne riječi koje se pominju, ključne pozitivne i negativne komentare, kako koriste hashtagove i sl.)

Na društvenim mrežama je puno fotografija i komentara vezanih za spomenik na Tjentištu u sklopu NP Sutjeska. Materijal koji je postavljen dolazi od domaćih i stranih turista. Brojni pozitivni ističu ljepotu i veličinu kompleksa i jedinstvenost izgrađenog i prirodnog ambijenta.

Po vašem mišljenju, kakva vrsta turizma bi bila optimalna za ovaj spomenik? Kratko opišite.

Kompleks pruža odlične mogućnosti za razvoj turizma, održavanje različitih manifestacija kulturnog i zabavnog karaktera na otvorenom, planinarenje, istraživanje kulturno-istorijskih i prirodnih vrijednosti ambijenta, biciklizam, ribolov, kampovanje i dr. Kompleks pruža odlične mogućnosti za razvoj rekreativnog, sportskog turizma.

TOURISTIČKA INFRASTRUKTURA

Da li u blizini spomenika postoji parking za privatne automobile, bicikle i autobuse? Opisati. Definisati udaljenost od lokaliteta.

Postoji pripadajući parking za automobile i autobuse. Ne postoji parking za bicikla.

Da li je prilaz do spomenika uređen i bezbjedan? Opišite.

Prisup spomeniku je dobro dizajniran, jasan i siguran za posjetu.

Da li postoji prilaz osobama sa invaliditetom da samog spomenika, odnosno do svih zona do kojih i ostali turisti mogu da stignu? Opišite.

Pristup centralnom spomeniku, zbog konfiguracije terena je onemogućen za osobe u invalidskim kolicima.

Da li u sklopu spomenika ili kompleksa postoje toaleti? Navesti koliko su udaljeni i da li je stanje toaleta zadovoljavajuće ili nezadovoljavajuće (fizičko stanje, održavanje...).

U blizini centralnog spomenika ne postoje toaleti. Toaleti postoje u sklopu ugostiteljskih objekata koji se nalaze u neposrednoj blizini spomenika.

Da li je lokalitet opremljen urbanim mobilijarom, klupama za sjedenje, kantama za otpatke i sl. ? Opišite.

Na lokalitetu su postavljene klupe i kante za smeće.

Da li je lokalitet opremljen višjezičnom infografikom, putokazima, info natpisima i sl.? Opišite.

Na lokalitetu spomenika postoje mape, karte i tekstovi na pločama koji govore o spomeniku, kao i istorijskoj bitki na Sutjesci. Ovi podaci su dati na lokalnim jezicima.

Da li postoji izvor pijaće vode na lokalitetu ili u blizini (navesti gdje)? Opišite da li je u pitanju prirodni izvor vode, da li se nalazi u sklopu nekog objekta i sl.

Pitka voda je dostupna u ugostiteljskim objektima koji se nalaze u blizini spomenika.

Da li je lokalitet osvijetljen? Opišite.

Centralni spomenik je osvijetljen.

Da li postoji pokrivenost lokaliteta mobilnom mrežom, WI-FI i sl.?

Lokalitet je pokriven signalom mobilne mreže. WI FI nije dostupan na lokalitetu centralnog spomenika, a li postoji u obližnjim ugostiteljskim objektima i hotelima.

Na kojoj udaljenosti od lokaliteta postoji kafé, restoran i smještajni kapaciteti?

U neposrednoj blizini spomenika, a u sklopu NP Sutjeska nalaze se smještajni kapaciteti, restorani, café barovi.

ZAINTERESOVANE STRANE

- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
- Vlada Republike Srpske
- Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa RS
- NP Sutjeska
- Opština Foča
- Historijski muzej Bosne i Hercegovine
- Turistička organizacija Republike Srpske
- Turistička organizacija Foča

Izjava o odricanju odgovornosti: Ovaj dokument "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" nastao je uz pomoć grantu obezbijeđenog kroz Projekat za razvoj i promociju turizma Savjeta za regionalnu saradnju, koji finansira Evropska unija. Sadržaj ovog dokumenta "Procjena spomenika posvećenih II svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini za formiranje novog regionalnog turističkog proizvoda/ kulturne rute u jugoistočnoj Evropi" isključiva je odgovornost EXPEDITIO i ne odražava nužno stavove Savjeta za regionalnu saradnju ili Evropske unije.